

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे या संस्थेचे त्रैमासिक ॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक २ – सप्टेंबर २०२३ (त्रैमासिक)

- शके १९४५
- वर्ष : ९१
- पुरवणी अंक : २

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे
- प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा
- प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-

वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंदे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

१. कादंबरी- एक वाङ्मयप्रकार
- डॉ. भारती डी. रत्नपारखी/चिमूरकर ----- ११
२. स्त्री सक्षमिकरण: योजना आणि उपाय
- डॉ. हर्षना सोनकुसरे ----- १४
३. राजकारणातील महिलांची भूमिका आणि प्रतिनिधित्व
- प्रा. नरेश वासुदेव पाटील, डॉ. ज्योती निसवाडे ----- १८
४. भारतातील नोकरी करणाऱ्या महिलांच्या समस्या : प्रसारमाध्यमाची भूमिका आणि महत्त्व
- डॉ. तक्षशिला मोटघरे ----- २५
५. महिला आणि पुरुष कामगारांच्या मजुरीतील असमानता: तुलनात्मक अध्ययन
- प्रा. डॉ. सुनील शिंदे ----- २९
६. भारतातील ग्रामीण महिलांसमोरील आव्हाने, भेडसावणाऱ्या समस्या आणि सद्यस्थिती
- डॉ. पुनमकुमार येसंबरे ----- ३५
७. खोती पद्धती व डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर
- डॉ.नरेंद्र के पाटील ----- ३९
८. महिला सक्षमीकरणासमोरील आव्हाने
- डॉ. भागवत पांडुरंग ठाकूर ----- ४३
९. अण्णा भाऊ साठे यांच्या 'फकिरा' कादंबरीतील स्त्री जाणिवे
- प्रा. सरोज एन. शिंगाडे, डॉ. जगदिश्वर मेश्राम ----- ४६
१०. आदिवासी समाजातील महिलांचे स्थान एक अध्ययन
- प्रा. डॉ. कुंदन एस. दुफारे, प्रा. डॉ. वीणा एम.जंबेवार ----- ४९
११. देवदासीच्या जीवनावरील 'देवनवरी' नाटक : एक समाजवास्तव
- डॉ. रेखा जगनाळे मोतेवार ----- ५३
१२. भारतीय संविधान आणि महिला हक्कांची सद्यस्थिती
- मनिषा महादेव मस्के ----- ५८

१३. महिला सक्षमीकरण : सामाजिक दर्जा आणि शिक्षण
- डॉ. कमलेश मानकर ----- ६१
१४. नागरी विकासात नगर परिषदेच्या महिला पदाधिकाऱ्यांचे योगदान
- लिमंत्रिका भगवान नवघडे, प्रा. डॉ. एल. एच. नदेश्वर ----- ६६
१५. तथागताच्या सम्यक सम्बुद्धांची सम्यक वाचा व स्त्री उत्थान
- सहा.प्रा. भिमादेवी म.डांगे, सहा. प्रा. सोमेश्वर वि. वासेकर ----- ६९
१६. २१ व्या शतकातील ग्रामिण विकासात पंचायत समितीचे योगदान
- अतुल तुलाराम अंबादे, प्रा. डॉ. एल. एच. नदेश्वर ----- ७३
१७. डॉ. सुशीला नायर यांचे वैद्यकीय क्षेत्रातील ऐतिहासिक योगदान
- डॉ. पुरुषोत्तम सं.माहारे ----- ७७
१८. आधुनिक भारतातील महिला सक्षमीकरणाचे शिल्पकार : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
- डॉ. रागिणी मोटघरे ----- ८३
१९. स्त्रियांवरील अत्याचार व उपाययोजना
- डॉ. रेखा ताराचंद झलके ----- ८९
२०. म. फुले, राजर्षी शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि महिला
- डॉ. मीना नामदेवराव काळे ----- ९२
२१. शहरी आणि ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण
- प्रा. डॉ. वर्षा अनिल तिडके ----- ९६
२२. स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील प्रशासन व्यवस्था आणि विकास
- प्रा. जगदीश रामदास चिमूरकर, डॉ. प्रमोद एस. शंभरकर ----- ९९
२३. महिला सुरक्षा विषयक कायद्याविषयी महिलांमध्ये जागरूकता : काळाची गरज
- कु. तृष्णा अशोक शास्त्रकार, डॉ. लता गणेशराव सावरकर ----- १०४
२४. महिला सक्षमीकरणात ग्रंथालयाचे योगदान
- प्रा. डॉ. पौर्णिमा भा.गंधडे ----- १०८

२५. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि महिला सक्षमीकरण
- प्रा. विलास मेश्राम ----- ११२
२६. महिला सक्षमीकरणातील अडसर – महिलांची तस्करी :
महिलांची तस्करी (मानवी तस्करी) ची वाढती समस्या
- प्रा. विशाखा मानकर ----- ११६
२७. डॉ. अण्णा भाऊ साठे यांच्या गीतातील स्त्रीविषयक दृष्टीकोन
- नितीन संजय ससाणे, प्रा. डॉ. संजय महादेवराव मोहड ----- १२२
२८. औरंगाबाद जिल्ह्यातील महिला व युवा सहकार चळवळीचा इतिहास
- डॉ. संभाजी सोपानराव दराडे ----- १२६
२९. भारतातील महिला सक्षमीकरणात सामाजिक व आर्थिक स्थितीचे योगदान
- डॉ. एम. के. नन्नावरे ----- १३१
३०. बालविवाह: ग्रामीण भारतातील स्त्रियांची समस्या
- प्रा. डॉ. दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे ----- १३६
३१. महिला सशक्तीकरणात समान नागरी कायद्याची भूमिका
- मंगेश ते. देवढगले ----- १३९
३२. महिला सक्षमीकरणात कायदा आणि समाजाची भूमिका
- डॉ. अस्मिता ठोंबरे ----- १४५
३३. 'बचत गटातील महिलांचा पंचायत राज व्यवस्थेत सहभाग'
- महेंद्र देवराव भलमे, प्रा. डॉ.राजेंद्र एम. झाडे ----- १४८
३४. 'गौरी देशपांडे यांच्या कादंबऱ्यांतील स्त्रीसक्षमीकरण'
- कु. उज्वला नामदेवराव जानवे, डॉ. परमानंद बावनकुळे ----- १५१
३५. भारतातील ग्रामीण महिलांची मूलभूत समस्या
- प्रा. सौ. मेघा सौरव देसाई ----- १५६

३६. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रणीत स्वतंत्र मजूर पक्षाचा लोकसंख्यावाद, संतती नियमन व स्त्री आरोग्य संबंधीचा दृष्टीकोण
- राजेश हिरालाल घोडेस्वार, डॉ. रुपेश मेश्राम ----- १५९
३७. चंद्रपूर शहरातील स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील सफाई कामगारांच्या 'शैक्षणिक' समस्या
- श्री. पीपल मोरेश्वर खोब्रागडे, डॉ. डी. टी. गजभिये (प्राचार्य) ----- १६२
३८. महिला सक्षमीकरण काळाची गरज
- सारंगा किसन गेडाम, डॉ. अशोक ना. सालोटकर ----- १६५
३९. "सूड" ही स्त्रीत्वाच्या शोधाची कथा
- डॉ. वैशाली श्रीकृष्ण भालसिंगे ----- १६९
४०. पश्चिम विदर्भांतर्गत माळी समाजातील स्त्रियांचा राजकीय सहभाग
- श्री सुमित सुरेशराव पवार ----- १७३
४१. स्टँड अप इंडिया योजना आणि महिलांचे सक्षमीकरण
- प्रा.डॉ.मनिषकुमार काशिनाथ कायरकर ----- १७६
४२. २१ शतकातील भारतीय आदिवासी स्त्री ते द्रोपदी मुर्मू ?
- प्रकाश महादू गावित ----- १८२
४३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि महिला सक्षमीकरण- एक संशोधनात्मक दृष्टीकोन
- श्री. प्रभाकर व्ही. घोसेस्वार, डॉ. देवेश एम. कांबळे ----- १८८
४४. महात्मा फुले यांचे स्त्रीविचार
- प्रा. दिलीप एम. घोनमोडे, प्रा. डॉ. जगदीश मेश्राम ----- १९२
४५. महिला सक्षमीकरणात भारतीय संविधानाचे योगदान
- प्रा.डॉ. विवेक एस. गोर्लावार ----- १९६
४६. संत तुकाराम महाराजांच्या अभंगातील स्त्रीदर्शन व मातृभाव
- श्री. विनय मारोतराव दडमल, प्रा. डॉ. प्रकाश पी. वट्टी ----- २००
४७. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि महिला सक्षमीकरण
- डॉ. नलिनी भगत ----- २०५

४८. फुले, शाहू, आंबेडकर आणि स्त्री
- प्रा. श्वेता दिपकराज कापडे ----- २०८
४९. राष्ट्रीय पातळीवर राजकारणातील स्त्रियांची स्थिती व सहभाग
- डॉ. सुवर्णा दत्तात्रय खोडदे ----- २१२
५०. ग्रामीण भारतातील महिलांच्या समस्या
- डॉ.राजेश जानराव काळे ----- २१६
५१. वाचन संस्कृती आणि ग्रंथपालाची भूमिका
- डॉ. डी. टी. सातपुते ----- २२०
५२. स्वराज्यातील गृहकलह आणि पट्टराणी सोयराबाईंची भूमिका : एक चिकित्सा
- डॉ. शशिकांत महादेव मोहिते ----- २२३
५३. भारतातील महिला उद्योजकांचे वाढते प्राबल्य व प्रभाव – एक अभ्यास
- कोळी महेंद्र रोहिदास, डॉ.रणजित माणिकराव आठवले ----- २२६
५४. महाराष्ट्रातील असंगठित महिला कामगारांना येणाऱ्या आर्थिक समस्यांचे अध्यायन
- डॉ.प्रल्हाद धोटे ----- २२९
५५. भारतीय राज्यघटना आणि महिलांचे घटनात्मक/कायदेशीर हक्क
- प्रा गजानन जाधव ----- २३३
५६. बॅरिस्टर राजाभाऊ खोब्रागडे यांनी महिलांच्या शिक्षणाकरीता केलेले कार्य व विचार
- रत्नदिप राजेंद्र गणवीर, डॉ. सिद्धार्थ मदारे ----- २३९
५७. हिंणघाट तालुक्यातील ग्रामीण भागातील अनुसूचित जातीतील भूमिहिन शेतमजूर महिलांच्या आर्थिक स्थितीचा अभ्यास
- प्रा. प्रदिप रामभाऊ लोहकरे, प्रा. डॉ. राजेश पी. कांबळे ----- २४३
५८. कुरमा (गावकोर) प्रथेचा आदिवासी महिलांच्या आर्थिक स्थितीवर होणारा परिणाम
- डॉ. दिलीप केशवराव बारसागडे ----- २४६
५९. महिला सबलीकरणातून तिच्या अधिकार व कार्यक्षेत्राचा विस्तार
- प्रो. मनोहर आनंदराव गुडधे ----- २५०

६०. चंद्रपूर जिल्ह्यातील रमाई आवास योजनेच्या ग्रामीण महिलांच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीचा आढावा
- प्रा. माया ई. डाकाहा, डॉ. राजेश पी. कांबळे ----- २५४
६१. महिला सक्षमीकरण आणि मानवी अधिकार
- डॉ. गजानन बापूराव ठक ----- २५८
६२. पंचायत राज व्यवस्थेमध्ये स्थानिक पदाधिकाऱ्यांची भूमिका
- संदिप दशरथ ठेंगरी, प्रा. डॉ. एल. एच. नदेश्वर ----- २६१
६३. अमरावती जिल्ह्यातील मेळघाट प्रदेशातील आदिवासी जमातीच्या स्त्री लोकसंख्येचे साक्षरता प्रमाण
: भौगोलिक अध्ययन
- डॉ. निखील मनोहरराव देशमुख ----- २६४
६४. बहुरूपी भटक्या जमातीच्या स्त्रियांचे संघर्ष
- कु. प्रिती उद्धव नैताम, प्रा. डॉ. स्निग्धा आर. कांबळे ----- २६८
६५. भटक्या जमातींच्या आर्थिक विकासासाठीच्या योजना : एक समष्टी अभ्यास
- डॉ. सतीश अशीनाथ गोंडे, डॉ. मनोज उत्तमराव पाटील ----- २७१
६६. भारतातील महिला सक्षमीकरणाचे धोरण आणि महिलांच्या समस्या विषयी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या
विचारांचे एक अध्ययन
- प्रतिभा विश्वनाथ दुबे, प्रोफेसर डॉ. आर. एम. झाडे ----- २७५
६७. महिलांच्या राजकीय सक्षमीकरणात मृणाल गोरे यांची भूमिका
- प्रा.शिवाजी रावसाहेब नेटके ----- २७९
६८. वं. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या ग्रामगीतेतील स्त्री सक्षमीकरण विषयक विचार
- कु. उषा जगन्नाथ ठाकरे, प्रा. डॉ. जगदीश्वर एम. मेश्राम ----- २८२
६९. महिला सक्षमीकरणात संचार माध्यमांची भूमिका व योगदान
- शुभांगी गोविंदराव चौधरी, डॉ स्निग्धा आर कांबळे ----- २८६
७०. पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर आणि स्त्री सबलीकरण:एक समाज शास्त्रीय अभ्यास
- प्रा. डॉ. अनिल म्हाळाप्या गाडेकर ----- २९०
७१. सोशल मीडिया आणि युवक
- कु. पायल पुंडलिक खोब्रागडे, डॉ.माया बी. मसराम ----- २९५

७२. स्त्रीवाद आणि भटक्या-विमुक्त जमातींचे स्त्रीप्रश्न
- संतोष मोहन जाधव ----- ३०१
७३. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या ग्रामगीतेतील महिलोन्नती हीच खरी ग्रामोन्नती
- श्री. विनोद नारायण वदनलवार, प्रा. डॉ. प्रकाश पी. वट्टी ----- ३०५
७४. २१व्या शतकात मोबाईल फोनचा समाजावर होणाऱ्या परिणामांचे अध्ययन
- अमोल देवानंद ठमके ----- ३०९
७५. गडचिरोली जिल्ह्यातील ग्रामिण महिलांच्या रोजगार संवर्धनात प्रधानमंत्री मत्स्यसंपदा योजनेचे योगदान
व त्यामध्ये मत्स्यविज्ञान स्नातक महिलांची सहभागीता
- श्री किशोर नुकूद्र बागडे, प्रा. डॉ. राजेश पी कांबळे ----- ३१३
७६. लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठेच्या साहित्यातील स्त्रीनायिकांचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण
- डॉ. मिलींद रामचंद्र घाटे ----- ३१८
७७. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेतीविषयक विचार
- श्री. प्रदिप नारायण भावे, प्रा. डॉ. देवेश कांबळे ----- ३२१
७८. ग्रामीण भागातील महिलांच्या चळवळी व सक्षमीकरण
- डॉ. विवेक जी. सिरस्कार ----- ३२५
७९. महिला सक्षमीकरण आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर: एक ऐतिहासिक अध्ययन
- डॉ. कैलाश फुलमाळी ----- ३२९
८०. चंद्रपूर जिल्ह्यातील स्थानिक स्वराज्य संस्था अंतर्गत कार्यरत असलेल्या सफाई कामगारांचे
समाजशास्त्रीय अध्ययन (२००९ ते २०१९)
- प्रमोद नत्थुजी सातपुते, डॉ. रंजना हेमराज लाड ----- ३३३
८१. संजय गांधी निराधार योजना - एक चिकित्सक विश्लेषण
- प्रा. मनीषा दर्शन बारसागडे, डॉ. राजेश पी. कांबळे ----- ३३६
८२. ग्रामीण समुदाय: स्त्रीयांचा समस्या व उपाययोजना
- प्रा. डॉ. विलास घोडे ----- ३४०
८३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महिला सक्षमीकरण
- प्रा. जगताप शुभांगी जगदीश ----- ३४६

८४. डॉ बाळ फोंडके ह्यांचा स्त्री विषयक दृष्टीकोण
- सौ. मनिषा संजय ठाकरे, डॉ. कोमल ठाकरे ----- ३४९
८५. महात्मा बसवेश्वरांचे स्त्री उद्धारविषयक कार्य
- डॉ. रामेश्वर व्हंडकर ----- ३५४
८६. पुरोगामी साहित्यातील स्त्री
- प्रा. पुरुषोत्तम गुनावांतराव पखाले ----- ३५७
८७. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि महिला सशक्तीकरण
- प्रा. सुभाष एस. रंगारी ----- ३६०
८८. “ब्रम्हपुरी तालुक्यातील ग्रामीण व शहरी मतदारांचा निवडणुकीतील सहभाग –
एक चिकित्सक अध्ययन”
- प्रा. लोकेशकुमार ह. नंदेश्वर ----- ३६४
८९. गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासी महिलांच्या आरोग्य विषयक समस्या व उपाय
- डॉ. रेखा ताराचंद झलके ----- ३६७
९०. राजकीय नेतृत्व आणि महिला : चिकित्सा
- श्री. यशुदास सदाशिव ढोरे, प्रा. डॉ. सिद्धार्थ ना. मदारें ----- ३७२
९१. कार्य – कौटुंबिक असंतुलन : कारणे आणि परिणामांचा अभ्यास
- प्रा. चंद्रप्रभा निकम ----- ३७६
९२. कामाच्या ठिकाणी महिलांना भेडसावणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास
- डॉ. सुनीता भोईकर ----- ३८०
९३. दिव्यांग महिलांच्या सक्षमीकरणाला भारतीय समाजाच्या स्थितीचा अभ्यास
- कवडे बेबी माधवराव, डॉ. बिबिषण करे ----- ३८५
९४. महिला सक्षमीकरण: कुटुंब आणि समाजावर प्रभाव
- डॉ. अर्चना खंडागळे ----- ३९०
९५. इन्सपायर अवार्ड मानक योजनेमार्फत मुलींचा राष्ट्र निर्माती विकासाकरीता वाढता सहभाग
- उषा सुनिलराव तळवेकर, डॉ. अर्चना को. ठाकरे ----- ३९४

९६. भारतातील महिला सबलीकरण
- डॉ. कमलाकर शरद इंगळे ----- ३९९
९७. अंधश्रद्धेच्या प्रभावामुळे माडीया जमातीतील महिलांच्या सामाजिक दर्जात झालेला बदल
आणि सक्षमीकरण
- प्रा. हितेश मुरलीधर चरडे ----- ४००
९८. जव्हार तालुक्यातील महिला शेतमजुरांच्या आर्थिक व सामाजिक समस्यांचा अभ्यास
- डॉ. विजय शंकर शिंदे ----- ४०५
९९. मानवाधिकाराचे स्वरूप व भारतीय समाजातील स्त्रियांचा दर्जा
- प्रो. धर्मदास वि. घोडेस्वार ----- ४०९
१००. महिलांचे शिक्षण आणि महिला सक्षमीकरण घटनात्मक तरतुदी, विशेष कायदे आणि राष्ट्रीय धोरणे:
- डॉ कमल पोटदुखे ----- ४१३
१०१. भारतातील महिलांचा सन्मान सुनिश्चित करण्यासाठी घटनात्मक तरतुदी
- डॉ पद्माकर पी. दर्गे ----- ४१८
१०२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा स्त्री-मुक्ती व स्त्री सशक्तीकरणासाठी लढा
- प्रा. शिरीष मा. सुतार ----- ४२१
१०३. भंडारा जिल्ह्यातील माध्यमिक शाळेतील मुलींच्या शैक्षणिक अभिरुचीचे तुलनात्मक अध्ययन
- कु. सुवर्णा ना. भोंगळे, डॉ. अर्चना के. ठाकरे ----- ४२४
१०४. भारतातील महिला सक्षमीकरणामध्ये शिक्षणाची भूमिका
- प्रा उमेश आत्मारामजी उईके ----- ४३१
१०४. ऊसतोड महिला कामगारांची स्थिती व जीवन विषयक दृष्टीकोन आणि शासकीय धोरण
यातील सहसंबंधात्मक अभ्यास
- प्रा.डॉ. महादेच चैतराम चुंचे ----- ४३७

महिला आणि पुरुष कामगारांच्या मजुरीतील असमानता: तुलनात्मक अध्ययन

प्रा. डॉ. सुनील शिंदे

अर्थशास्त्र विभागप्रमुख

भिवापूर महाविद्यालय भिवापूर, जिल्हा नागपूर

सारांश :

आधुनिक व खुल्या अर्थव्यवस्थेच्या काळात महिला अर्थव्यवस्थेच्या अनेक क्षेत्रांमध्ये प्रभावी काम करीत आहेत. अनेक क्षेत्रांमध्ये महिला पुरुषांच्या बरोबरीने काम करीत असतांनाच रोजगार क्षेत्रात महिलांचा योगदान वाढत आहे. परंतु संघटीत व असंघटीत क्षेत्रातील अनेक व्यवसायांमध्ये समान काम केल्यानंतरसुद्धा महिला कामगारांना मिळणारी मजुरी किंवा वेतन पुरुष कामगारांच्या तुलनेत कमी दिले जाते हा संपूर्ण महिला वर्गावर होणारा अन्याय असून मजुरीतील असमानता ही समस्या भारतापुर्वीच मर्यादीत नसून जागतिक स्तरावरदेखिल अनेक विकसित आणि विकसनशील राष्ट्रांतील महिलांना समान काम केल्यानंतरही पुरुषांच्या तुलनेत कमी मजुरी दिली जाते. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधनातून महिला आणि पुरुष कामगारांच्या मजुरीतील असमानतेचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यात आलेला आहे. संशोधन करतांना भारताच्या विविध राज्यातील महिला आणि पुरुष कामगारांना मिळणा-या मजुरीचे तुलनात्मक अध्ययन करण्यात आलेले आहे. या संशोधनांतर्गत समान वेतन कायदा १९७६, या कायदातील प्रमुख तरतुदी विचारात घेण्यात आलेल्या आहेत. महिला श्रमिकांना पुरुष श्रमिकांच्या तुलनेत कमी मजुरी मिळण्याची कारणे, भारताच्या एकूण श्रमशक्तीमध्ये महिलांचा सहभाग, उद्योगांच्या आधारे महिला व पुरुष कामगारांचे वर्गीकरण, राष्ट्रीय सांख्यिकी सर्वेक्षण २००७-०८ आणि २०२२ च्या प्रकाशित अहवालातील आकडेवारी, विविध राज्यातील महिला आणि पुरुषांना मिळणारी मजुरी, विविध व्यवसायात काम करणा-या महिला आणि पुरुषांचे प्रमाण, एनएसएसओने २०२२ मध्ये प्रकाशित अहवालातील प्रमुख गोषवारा, संशोधन विषयाशी संबंधित निष्कर्ष इत्यादी बाबींचा अंतर्भाव आहे.

कळीचे शब्द (Key Words) : महिला, पुरुष, मजुरी, असमानता, उपजिविका, कौशल्य, लिंगभेद, श्रमशक्ती, शहरी क्षेत्र, ग्रामीण क्षेत्र

प्रस्तावना : (Introduction) :

महिला समाज आणि राष्ट्राच्या आर्थिक विकासातील एक महत्वपूर्ण अंग आहे. तरीसुद्धा आजही महिलांना पुरुषांच्या तुलनेत अर्थव्यवस्थेच्या प्रत्येक क्षेत्रात दुय्यम स्थान प्राप्त होत आहे. सुरवातीला भारतातील सामाजिक चालीरीती, रूढी व परंपरामुळे महिलांना विकासांमध्ये महत्व दिले गेले नाही. परंतु वर्तमान भारतातील महिला अर्थव्यवस्थेच्या विकासात पुरुषांच्या बरोबरीने महत्वपूर्ण योगदान देत आहे. देशाच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक क्षेत्रात भारतीय महिला उल्लेखनीय कार्य करीत आहेत. परंतु भारतीय महिलांच्या बाबतीत एक बाब प्रकर्षाने दिसून येते ती म्हणजे भारतीय महिलांना समान कामासाठी समान मजुरी दिली जात नाही. भारतीय राज्यघटनेमध्ये महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने दर्जा दिला असूनसुद्धा एकाच प्रकारचे काम महिला आणि पुरुष मजूर करीत असेल तर पुरुष कामगारांपेक्षा कमी मजुरी महिला कामगारांना दिली जाते. ही बाब सामाजिक न्याय तत्वाच्या विरुद्ध असूनही याबाबतीत म्हणावे तसे प्रयत्न होतांना दिसून येत नाही किंवा महिला सुद्धा याबाबतीत आवाज उठवितांना दिसत नाही. भारतीय राज्यघटनेतील अनुच्छेद ३९ नुसार भारताने आपले आर्थिक धोरण राबवितांना पुरुषांप्रमाणे महिलांना समान रूपात उपजिविका प्राप्त करण्याचा अधिकार दिला आहे. त्यामुळे समान कामासाठी समान मजुरी मिळणे हा महिलांचा संविधानिक अधिकार आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 'समान काम समान वेतन' अशी तरतुद संविधानाच करून ठेवली आहे. तरीही महिला कामगारांची या विवंचनेतून सुटका झाली नाही. महिला आणि पुरुष कामगारांच्या मजुरीतील असमानता: तुलनात्मक अध्ययन या विषयावर संशोधन करतांना भारताच्या विविध राज्यातील महिला आणि पुरुष कामगारांना मिळणा-या मजुरीचे तुलनात्मक अध्ययन करण्यात आलेले आहे. या अध्ययनानंतर एक बाब प्रकर्षाने दिसून आली की, भारतातमध्ये सर्वात जास्त साक्षरता असलेल्या केरळमध्ये आणि पुरोगामी

राज्य म्हणून नावलौकीक असलेल्या महाराष्ट्रमध्येही पुरुष कामगारांच्या तुलनेत महिलांना कमी मजुरी दिली जाते.

बांधकाम किंवा शेतमजुरी या क्षेत्रात महिला पुरुषांच्या बरोबरीने काम करतात. कामाचे वेळ आणि स्वरूप सारखेच असते तरीसुद्धा पुरुष मजुरांच्या तुलनेत महिला मजुरांना निम्मीच मजुरी दिली जाते. मनरेगासारख्या शासकीय योजनेमध्ये काम करणारा महिला सुद्धा याला अपवाद नाहीत. प्रचंड मनुष्यबळ उपलब्ध करून देणा-या भारतात महिला- पुरुष वेतनाच्या बाबतीत उघड-उघड असमानता आहे. पुरुषांइतकेच कौशल्य असताना, त्यांच्या इतकेच श्रम करीत असतांना अनेक आस्थापनामध्ये महिलांना पुरुषांच्या तुलनेत कमी वेतन दिले जात आहे.

समान वेतन कायदा-१९७६ :

बदलत्या काळात आज महिला प्रत्येक क्षेत्रात स्वतःच्या कर्तृत्वावर ठसा उमठवित आहेत. उच्च शिक्षणातील महिलांची भरारी वाखाणण्यासारखी आहे. काम करतांना प्रामाणिकपणा कोणतेही कष्ट घेण्याची तयारी, कामाबद्दलची आवड, जिद्द व चिकाटी हामुळे महिलांच्या कामाची दखल घेणे गरजेचे झाले होते. त्यामुळे महिलांना मिळणारा मोबदला सुद्धा काम आणि गुणवत्ता यावर आधारित असायला हवा असा विचार सर्वमान्य झाला व यातुनच समान वेतन कायदा-१९७६ अस्तित्वात आला. या कायद्याच्या कलम ४ अंतर्गत कोणत्याही समान कामासाठी महिला आणि पुरुष मजुरांना समान वेतन देणे ही कंपनीच्या किंवा मालकाची जबाबदारी आहे असे मानल्या गेले आहे. या कायद्यातील कलम २ नुसार समान काम म्हणजे जे काम सारख्याच वातावरणात केले आहे, ज्याकरीता लागणारी कुशलता, मेहनत आणि जबाबदारी यात वेगळेपण असेल पण ते व्यावहारीकदृष्ट्या विशेष महत्वाचे नसेल असे काम समान मानले जाईल. समान मोबदला कायदा सांगतो की तुम्ही दोन कर्मचा-यांमध्ये त्यांचे लिंग, रंग किंवा वंश यावर आधारित फरक करू शकत नाही.

समान वेतन कायद्यातील तरतुदी :

१. हा कायदा १९७६ मध्ये लागू झाला असून एकाच प्रकारचे काम करणा-या महिला आणि पुरुष मजुरांना समान वेतन मिळणे आवश्यक आहे.
२. या कायद्याचे मुळ भारतीय राज्यघटनेत असून घटनेतील कलम ३९(ड) मध्ये राज्याने समान काम समान वेतन धोरण ठरवावे असे नमूद केले आहे म्हणजेच लिंगाच्या आधारावर वेतन असमान असू शकणार नाही.

३. या कायद्याच्या कलम ४ अंतर्गत समान कामासाठी समान वेतन देणे ही मालकाची जबाबदारी मानली गेली आहे. कामाच्या तसेच कामाशी निगडीत बाबींमध्ये लिंगाधारीत भेदभावास प्रतिबंध केला गेला आहे.
४. कलम ५ नुसार, भरती किंवा बढती करतांना होणा-या भेदभावास प्रतिबंध करण्यात आले आहे.
५. कलम ६ नुसार महिलांसाठी कामाच्या संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी सल्लागार समितीची नेमणूक करण्याची तरतुद या कायद्यात केली आहे.
६. सल्लागार समितीमध्ये सरकारकडून कमीत कमी १० सदस्याची नेमणूक करण्यात येते. त्यापैकी निम्म्या सदस्य महिला असणे बंधनकारक केले आहे.
७. या कायद्यातील तरतुदीचे पालन केले नाही तर संबंधित मालकाला तीन महिने ते एक वर्षापर्यंत कैद आणि १० ते २० हजार रूप्यापर्यंत दंड ही शिक्षा होऊ शकते.
८. दुस-यांदा जर अशाच प्रकारचा गुन्हा केल्यास या कायद्यामध्ये कैदेची शिक्षा दोन वर्षापर्यंत वाढण्याची तरतुद केली आहे.

महिला श्रमिकांना मिळणा-या कमी मजुरीची कारणे :

अनेक उद्योगधंद्यात महिला-मजुरांच्या मजुरीचे दर पुरुष मजुरांच्या मजुरीपेक्षा कमी असतात. या परिस्थितीला अनेक कारणे समोर आलेले आहेत. अनेक काही उद्योगधंद्यात महिला मजुरांना मज्जाव असतो म्हणून इतर उद्योगधंद्यात त्यांचा काम करण्याचा ओघ वाढतो. तर काही विशिष्ट धंद्यात महिला मजुरांचा पुरवठा फारच वाढतो आणि म्हणून त्यांच्या मजुरीचा दर फारच खाली घसरतो. काही धंद्यात महिला आणि पुरुष एकत्र काम करू शकतात. तेथेही महिलांना कमी मजुरी दिली जाते. कारण महिलांना पुरुषांपेक्षा कमी कार्यक्षम समजले जाते तर पुरुषांच्या तुलनेत अवघड काम महिला करू शकत नाही असाही समज निर्माण झालेला असतो. केवळ असहाय्यतेमुळे त्या या कामावर आलेल्या असतात त्या कधी नौकरी सोडून जातील याचा नेम नसतो. काही उद्योगधंद्यात स्त्रिया पुरुषांइतक्याच कार्यक्षम असतात आणि सारखेच काम करतात. तरीसुद्धा स्त्रियांना केवळ स्त्रिया आहेत म्हणून कमी मजुरीवर काम करावे लागते. स्त्रियांची असहाय्य परिस्थिती, त्यांचे समाजातील स्थान, स्त्रियांच्या बाबतीत पुर्वग्रह ही यामागील कारणे आहेत. बौद्धिक कामाच्या बाबतीत मात्र स्त्री पुरुषांना समान वेतन दिले जाते.

एकूण श्रमशक्तीतील महिलांचा सहभाग :

भारतातील महिलांचे श्रमशक्तीत सहभागी होण्याचे प्रमाण अत्यंत कमी आहे. हे प्रमाण आफ्रिकन खंडातील देशांपेक्षा पुरुषांच्या तुलनेत कमालीचे कमी आहे. पुरुषांच्या तुलनेत रोजगारात महिलांचा कमी सहभाग हे भारतीय अर्थ-व्यवस्थेसमोरील आव्हान ठरत आहे. मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्मिती व्हावी आणि रोजगारात महिलांची भागीदारी वाढावी या हेतुने सुरू करण्यात आलेल्या महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार योजना (मनरेगा) या व्यापक प्रमाणातील योजनेनंतरही महिलांचा रोजगारात कमी सहभागी ही बाब गोंधळात टाकणारी आहे, असे असले तरी भारतीय महिला भारतातील श्रमशक्तीचा एक अविभाज्य घटक आहे. रजिस्टर जनरल ऑफ इंडिया च्या १९८१ च्या अहवालानुसार भारतातील एकूण श्रमशक्तीमध्ये

महिलांची भागीदारी १९.६७ टक्के होती १९९१ मध्ये महिलांची भागीदारी २२.२७ टक्के तर २००१ मध्ये एकूण श्रमशक्तीमध्ये महिलांची भागीदारी २५.६३ टक्यांपर्यंत वाढलेली होती. ग्रामीण भागात महिला कामगारांची भागीदारी ३०.७९ टक्के होती तर शहरी भागामध्ये ही टक्केवारी ११.८८ टक्के होती. ग्रामीण भागातील महिलांचे मुख्य कार्य हे शेती क्षेत्रामध्ये आहे. शहरी भागात ८० टक्के महिला श्रमिक संघटीत क्षेत्रामध्ये काम करित असल्याचे अहवालामध्ये नमूद करण्यात आलेले आहे.

उद्योगांच्या आधारे महिला व पुरुष कामगारांचे वर्गिकरण :

भारतामध्ये शेती, खाणकाम आणि उत्खनन, निर्मिती उद्योग, वीज, वायू आणि पाणी पुरवठा, बांधकाम आणि सेवा या क्षेत्रामध्ये काम करित असलेल्या महिला व पुरुष श्रमिकांची प्रमाण व्यवसायानुसार पुढील सारणीमध्ये दर्शविलेली आहे.

उद्योग	१९९९ - २०००		२००४ - ०५		२०११ - १२	
	महिला	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला	पुरुष
शेती	५२-७	७५-४	४८-६	७२-८	४२-५	६२-०
खाणकाम आणि उत्खनन	०-७	०-३	०-७	०-३	०-६	०-३
निर्मिती उद्योग	११-५	९-५	१२-४	११-३	१२-६	१३-४
वीज, वायू आणि पाणी पुरवठा	०-४	०-०	०-४	०-०	०-४	०-१
बांधकाम	५-८	१-६	७-६	१-८	१२-४	६-०
सेवा	२८-८	१३-२	३०-२	१३-७	३१-५	१८-३
एकूण	१००	१००	१००	१००	१००	१००

स्रोत: रोजगार आणि बेरोजगार अहवाल, एनएसएसओ राष्ट्रीय सांख्यिकी सर्वेक्षण २००७-०८

जुलै २००७ ते जून २००८ या दरम्यान राष्ट्रीय सांख्यिकी सर्वेक्षणद्वारा करण्यात आलेल्या सर्वेक्षणाच्या आधारावर केंद्र सरकारने भारतातील १५ ते ५९ वर्ष वय असलेल्या महिला आणि पुरुष कामगारांना मिळणा-या मजुरीचा दरासंदर्भात जाहीर केले आहे की, भारतामध्ये विविध राज्यांमध्ये ग्रामीण आणि शहरी भागामध्ये काम करित असलेल्या महिला आणि पुरुष कामगारांच्या मजुरीमध्ये खुप कोठी असमानता आहे. ग्रामीण भागातील पुरुषांना सरासरी एक दिवसाची मजुरी १७५.३० य. दिली जाते तर महिला मजुरांना एक दिवसाची सरासरी मजुरी केवळ १०८.१४ रू. दिली जाते. यापेक्षा वेगळे चित्र काही शहरी भागात दिसून येत नाही. शहरी भागातील पुरुष श्रमिकांना एक दिवसाची सरासरी मजुरी २७६.०४ रू. इतकी दिली जात

असून शहरी भागातील महिला एक दिवसाची सरासरी मजुरी केवळ २१२.८६ रू. इतकी दिली जाते.

राष्ट्रीय सांख्यिकी सर्वेक्षण-२०२२ :

राष्ट्रीय सांख्यिकी सर्वेक्षण कार्यालयाने जाहीर केलेल्या सर्वेक्षणात ही माहिती समोर आली आहे. हे सर्वेक्षण एनएसएसओने भारतातील महिला आणि पुरुष २०२२ या अहवालाच्या स्वरूपात प्रसिध्द केले आहे. हे सर्वेक्षण एप्रिल-जून २०२२ दरम्यान झाले. या कालावधित ग्रामीण भारतातील महिला वेतन दर वेगवेगळा राज्यांमध्ये पुरुषांना मिळणा-या वेतनाच्या अर्ध्या ते ९३.७ टक्के इतका होता आणि तो शहरामध्ये पुरुषांना मिळणा-या वेतनाच्या अर्ध्या ते १००.८ टक्यांपर्यंत

होता. अहवालानुसार बहुतांश राज्यांमध्ये ग्रामीण भागातील वेतनात मोठे अंतर निर्माण झाले आहे. दुसरीकडे गेल्या दशकात ही तफावत शहरी भागात कमी होतांना दिसत आहे. ग्रामीण आणि शहरी भारतात समान कामासाठी समान वेतन अपेक्षित असतांना पुरुषांच्या तुलनेत महिलांना अतिशय कमी वेतन दिले जात आहे. सर्वात वाईट म्हणजे गेल्या दहा वर्षात ग्रामीण

भागात महिलांच्या पगारात आणखी घट झाली असल्याचे केंद्र सरकारच्या अहवालात म्हटले आहे.

विविध राज्यातील महिला आणि पुरुषांना मिळणारी मजुरी एनएसएसओने २०२२ मध्ये भारतातील ग्रामीण आणि शहरी भागातील महिला आणि पुरुष मजुरांना मिळणा-या मजुरीचे दराच्या संदर्भात अहवाल सादर केलेला आहे या अहवातील आकडेवारी पुढील सारणीमध्ये दर्शविलेली आहे.

राज्य	ग्रामीण			शहरी		
	पुरुष	महिला	कमी वेतनाची	पुरुष	महिला	कमी वेतनाची
केरळ	८४२	४३४	४८-४५	८४६	४०४	५२-२४
तमिळनाडू	५५६	२९७	४६-५८	५७६	३७५	३४-८९
आंध्रप्रदेश	४८५	२८५	४१-२३	५५८	४०५	२७-४१
उत्तरप्रदेश	३९६	२४५	३८-१३	४०२	३९८	०-९९
आसाम	३८३	२४३	३६-५५	४६५	३१७	३१-८२
पश्चिम बंगाल	३४२	२१९	३५-९६	३८९	२६७	३१-३६
महाराष्ट्र	३५२	२२६	३५-७९	४३६	२७४	३७-१५
गुजरात	३०४	२४२	२०-३९	३९०	३१२	२०-००

स्रोत: लोकमत नागपूर दिनांक २२-३-२०२३ पान क्र. ९

विविध व्यवसायात काम करणा-या महिला आणि पुरुषांचे प्रमाण :

एनएसएसओने २०२२ मध्ये अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रांमध्ये हे एकत्रितपणे काम करणा-या महिला आणि पुरुष मजुरांची आकडेवारी अहवालामध्ये नमूद केलेली आहे. त्यापैकी काही निवडक क्षेत्रांमध्ये महिला आणि पुरुष मजुरांचे प्रमाण पुढील सारणीमध्ये दर्शविलेले आहे.

राज्य	ग्रामीण		शहरी	
	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला
शेती	५१-०	७५-९	५-४	११-१
उत्पादन	७-९	७-९	२१-५	२४-३
बांधकाम	१६-६	५-३	१२-९	३-९
हॉटेल	१०-६	३-७	२५-२	१४-८
वाहतुक	५-६	०-३	१२-५	४-६
इतर सेवा	७-५	६-८	२०-७	४०-७

स्रोत: लोकमत नागपूर दिनांक २२-३-२०२३ पान क्र. ९

एनएसएसओने २०२२ मध्ये प्रकाशित अहवालातील प्रमुख गोषवारा

राष्ट्रीय सांख्यिकी सर्वेक्षण कार्यालयाने जाहीर केलेल्या सर्वेक्षणात ही माहिती दिली असून हे सर्वेक्षण एप्रिल-जून

२०२२ दरम्यान झाले. या कालावधित ग्रामीण व शहरी भारतातील महिलांना मिळणारी मजुरी व वेतन तसेच शहरी भागातील महिला व पुरुषांना मिळणारी मजुरी व वेतन यासंदर्भातील आकडेवारी निष्कर्षाच्या स्वरूपात पुढीलप्रमाणे

प्रकाशित कलेली आहे. त्यातील काही प्रमुख बाबी पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. उत्तरप्रदेश, आसाम, पश्चिम बंगाल, महाराष्ट्र, कर्नाटक आणि ओडिसामध्ये महिला ग्रामीण मजूरीचे दर पुरूष कामगारांच्या तुलनेत ७० टक्यांहून कमी आहेत.
२. हरियाना, पंजाब, हिमाचल व राजस्थान येथे पुरूष वेतन दर ४०० रू. प्रतिदीन आहे. या राज्यांमध्ये पुरूषापेक्षा कमी मात्र इतर राज्यांच्या तुलनेत थोडी अधिक मजूरी महिलांना दिली जाते.
३. कर्नाटक आणि तामिळनाडूमध्ये पुरूषांना जास्त मजूरी मिळते आणि महिलांना मात्र कमी मजूरी आहे.
४. गुजरात, ओडीशा आणि झारखंडमध्ये सर्वात कमी मजूरीचे दर आहेत. त्यामुळे महिला आणि पुरूष मजूरीतील फरकही कमी आहे.
५. सर्वात कमी मजूरी पुरूषांना छत्तीसगड येथे मिळत असून ती २८१ रूपये इतकी आहे. याचवेळी महिलांची बोळवण केली जाते. बिहारमध्ये ३९९ रूपये इतकी मजूरी देण्यात येते.
६. शिक्षणात प्रगत असलेल्या केरळमध्ये मजूरीचा दर देशात सर्वाधिक आहे. असे असले तरी तेथे पुरूष आणि महिलांच्या मजूरीच्या दरात मोठी तफावत आहे. केरळमध्ये ग्रामीण भागात पुरूषांना ८४२ रूपये मजूरी असता महिलांना ४३४ रूपये मजूरीपोटी दिले जातात
७. ग्रामीण भागातील पुरूष कामगारांना ३९३ रूपये सरासरी मजूरी मिळत असून महिला कामगारांना मात्र २६५ रूपये इतकी सरासरी मजूरी दिली जाते.
८. देशभरातील शहरी भागातील पुरूष कामगारांना ४८३ रूपये सरासरी मजूरी मिळत असून महिला कामगारांना ३३३ रूपये इतकी सरासरी मजूरी दिली जाते.
९. ७० टक्के पुरूषांच्या तुलनेत कमी मजूरी उत्तरप्रदेश, पश्चिम बंगाल, महाराष्ट्र, कर्नाटक, ओडिसातील ग्रामीण महिलांना दिली जाते.

निष्कर्ष:

८ मार्चला जागतिक महिला दिवस साजरा केला जातो. या महिला दिनाच्या निमित्ताने संपूर्ण जगात महिला पुरूष समानतेवर सगळीकडे मोठ्या प्रमाणावर चर्चा तोते, मोठमोठ्या कार्यक्रमाचे आयोजन केले जाते. परंतु खरा विषय हा आहे की, या कार्यक्रमाचे किंवा चर्चाची फल निश्पत्ती होतू काय? तर या प्रश्नाचे उत्तर नाही असेच मिळेल. वरवर पाहता स्त्री पुरूष समानता आहे असा भास निर्माण केल्याचा प्रयत्न

केला जातो मात्र प्रत्यक्षात अजुनही समाजामध्ये छोट्या-छोट्या गोष्टीसाठी महिलांना खुप अडचणीचा सामाना करावा लागतो संघर्ष करावा लागतो. अजुनही सामाजिक, आर्थिक, राजकीय घर्षातुन महिलांना मुक्ती मिळाली नाही. महिलांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. म्हणजे आजही स्वातंत्र्यानंतरच्या ७७ वर्षांच्या काळात देखिल महिलांना पुरूषांच्या बरोबरीने वागविले जात नाही. बरोबरीचे मानले जात नाही ही खरी वस्तूस्थिती आहे. महिला काम करीत असलेल्या विविध क्षेत्रामध्ये महिलांना पुरूष आणि महिला यांच्यातील असमानतेला सामोरे जावे लागत असून जगभरातील महिला वेगवेगळ्या पातळावर संघर्ष करतांना दिसतात. त्यापैकीच एक मुद्दा हा समान वेतनाचा आहे. एकाच प्रकारचे, एकाच व्यवसायात, एकसारखे काम करूनसुद्धा पुरूषांइतकी समान मजूरी आणि वेतन महिलांना मिळत नाही ही महिलांची व्यथा दुर करण्याची गरज आहे. स्त्रियांचे शिक्षण' कौशल्य जास्त असले तरीही त्या बाबतीत त्यांच्यापेक्षा कमी प्रशिक्षित पुरूषालादेखिल त्यांच्यापेक्षा जास्त वेतन मिळते. महिलांना संविधानात डॉ. बाबासाहेत आंबेडकर यांनी पुरूषांच्या बरोबरीने दर्जा दिला आहे, समान वेळ, समान काम, समान जबाबदारी पार पाडूनही पुरूषापेक्षा कमी वेतन मिळत असेल तर हा मोठा अन्याय आहे. या अन्यायाविरोधात वाचा फोडण्यासाठी आपल्या देशात 'समान काम समान वेतन-१९७६' चा कायदा केलेला आहे. परंतु हा कायदा येऊन बराच काळ लोटला तरीसुद्धा वेतनातील अंतर कमी झाले नाही मोठ्या प्रमाणात असमानता आहे. सर्व वयोगटाच्या, सर्व दर्जाच्या, सर्व धर्माच्या, पंथाच्या महिलांना याचा त्रास सहन करावा लागतो. जोपर्यंत महिलांकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टीकोण बदलत नाही. आणि कायद्याची कठोर अंमलबजावणी होत नाही. तसेच समान कामासाठी समान वेतन न देणा-या मालकावर कंपन्यावर कारवाई होत नाही तोपर्यंत महिलांना समान कामासाठी समान वेतन मिळणार नाही हे खरे वास्तव आहे. यासाठी देशपातळीवरच नव्हे तर जागतीक पातळीवर जागरूकता निर्माण करण्याची गरज आहे.

संदर्भग्रंथसुची :

१. श्रम अर्थशास्त्र : डॉ. राजेंद्र अ. मिसाळ, सक्सेस पब्लिकेशन्स, पुणे
२. औद्योगिक एवं श्रम अधिनियम: डॉ. राजेंद्र सिंह, संजय साहित्य भवन
३. श्रमिक संहिता: आर.के.नरूला, अलाहाबाद लॉ पब्लिकेशन

४. श्रम अर्थशास्त्र आणि औद्योगिक संबंध: डॉ. वी.सी. सिन्हा,
५. महिला घोरण प्रारूप: महाराष्ट्र शासन, मुंबई
६. कुलकर्णी अंजली : स्त्री प्रश्न एक आवर्त विषमता अन्याय अत्याचार
७. योजना: विकास समर्पित मासिक, महाराष्ट्र शासन "कामगार कल्याण" एप्रिल.२०१७

८. लोकराज्य: मार्च ते एप्रिल- २०२२
९. आजतक: हिंदी न्युज चॅनल
१०. लोकमत: नागपूर आवृत्ती दिनांक २२ मार्च २०२३
११. लोकसत्ता: १ ऑक्टोबर २०२२

SATRAACHEE

UGC Care Enlisted, Peer Reviewed Research Journal

Issue 28, Vol. 40, July-September, 2023

Editor

Anand Bihari

Chief Editor

Kamlesh Verma

Co-Editor

*Archana Gupta
Jay Prakash Singh*

Review Editor

*Suchita Verma
Ashutosh Partheshwar*

Assistant Editor

*Guntaj Kour
Shivangi*

Advisory Committee and Reviewers

- Prof. Bhupendra Kalsey, Co-Ordinator, Bhartiya Bhasha Vibhag, Nalanda Open University, Patna.
- Dr. Anurag Ambasta, Coordinator, Department of English, St. Xavier's College of Management and Technology, Patna
- Dr. Nutan Kumari, Assistant Director & Associate Professor, Amity, Institute of English Studies & Research, Amity University, Patna
- Dr. Shwet Nisha, Assistant Professor, Dept. of English, Amity University, Patna
- Dr. Pushpalata Kumari, Political Sc., Patna University, Patna.
- Dr. Neera Choudhury, Music, Patna University, Patna.
- Dr. Arvind Kumar, Music, Patna University, Patna.
- Dr. Raju Ranjan Prasad, History, B.B.A.Bihar University, Muzaffarpur

सत्राची

मानविकी एवं सामाजिक विज्ञान की पूर्व समीक्षित त्रैमासिक शोध पत्रिका
Pre-Reviewed Quarterly Research Journal of the Humanities
and Social Sciences

Price : ₹ 450

Subscription:

Five Year : Rs. 5000/- (Personal)
: Rs. 10000/- (Institutional)
Life Time : Rs. 12000/- (Personal)
: Rs. 25000/- (Institutional)

The Draft/Cheque may please be made in favour of

'SATRAACHEE FOUNDATION'
C/A No. 40034072172. IFSC : SBIN0006551,
State Bank of India, Boring Canal Rd.-Rajapool,
East Boring Canal Road, Patna, Bihar, Pin: 800001

Google Pay No.: 9661792414

© सर्वाधिकार सुरक्षित (Copyright Reserved)

The editor does not have to agree with the published articles.

Editing/Publishing: Unpaid/ Unprofessional

Publisher: *Satraachee Foundation, Patna*

Editorial Contact:

Anand Bihari
Kala Kunj, Beside Canara Bank
Bazar Samiti Road, Bahadurpur
Patna-800016

Website : <http://satraachee.org.in>
E-mail : satraachee@gmail.com
Mob. : 9661792414 (A.Bihari.)

SATRAACHEE

In this Issue...

- 11 :: Editorial - *Anand Bihari*
- 13 :: Working Women and Investment Awareness: An Empirical Investigation
- Aarti S Kulkarni, - Dr. Yogita Sure
- 19 :: An empirical investigation of the role of AI-Powered Personalization in enhancing consumer engagement in perfectly competitive online markets
-Rashmi Prakash Patil, Abhijit Rameshwar Gajghate, Athar Javed Ali
- 23 :: ROLE OF VOLUNTARY ORGANIZATIONS AND CIVIL SOCIETY IN COVID-19 PANDEMIC: WITH SPECIAL REFERENCE TO RAJASTHAN
-Abhilasha Gautam Mordia, Dr. Sakshi Mehta, Athar Javed Ali
- 29 :: The impact of kaizen practices on inventory management in supply chains: a comprehensive review of performance metrics
-Athar Javed Ali, Shriya Kalbande, Minakshi Shendre
- 33 :: e NAM in Agricultural Marketing- An Overview
-Bharati
- 39 :: Study of Green Finance Initiatives for SMEs in India
-Bharati
- 43 :: The Idea of Sustainable Development Goals (SDGs) In The Context of Green Economy in India
-Deepika, Dr Manohar Lal
- 46 :: वर्तमान समय में शिक्षक की अवधारणा एवं जवाबदेही
-दिलीपभाई जयसिंग वसावा
- 52 :: Critical Study over Financial Reporting and CSR Disclosure: Analyzing the Relationship Between Transparency and Market Valuation in Indian Market
-Dr Devadutta Indoria, Dr K. Devi
- 58 :: HUMAN RESOURCE MANAGEMENT IN ACADEMIC LIBRARY
-Dr Rakhi Tyagi
- 63 :: A COMPREHENSIVE STUDY ON JOB SATISFACTION OF EMPLOYEES DURING COVID TIMES
- Dr Sanchita Banerji
- 69 :: NEP 2020 as Sustainable Development Goal (SDG) of Education
-Dr. Mala Sharma
- 74 :: Chawl Culture in Kiran Nagarkar's Novels Ravan & Eddie & The Extras
-Dr. Minakshi Chauhan
-

- 78 :: The Psychological Challenges in A House for Mr. Biswas
-Dr. Minakshi Chauhan
- 82 :: A Glimpse of the Psychological Journey of Veera Tripathi in the Film Highway (2014): A Study Based on Interpretation and Hermeneutics
-Dr. Panchali Mukherjee
- 91 :: भारत में संस्कृत भाषा का वर्तमान परिदृश्य
—डॉ. राजकुमारी सिंह, शिखा उपाध्याय
- 95 :: WIFE'S RIGHT TO GET THE MAINTENANCE UNDER MOHAMMEDAN LAW: AN ANALYSIS
-Pooja, Dr. Bhagat Phool Singh, Rajesh Hooda
- 101 :: OBJECTIVES AND LEARNING OUTCOMES OF ENGLISH LANGUAGE TEACHING IN INDIA
-Prof. Niveditha Caroline Lobo, Dr. P. Dayananda Pai
- 105 :: Attitude of higher secondary girl students towards vocational education with reference to Moradabad district
-Rachna Saxena, Dr. Pradeep Kumar Tiwari,
- 110 :: Study of Parental Attitude towards Education of the Higher Secondary Girl Students
-Rachna Saxena, Dr. Pradeep Kumar Tiwari,
- 115 :: A Study on Skill Development and Employment Generation Programmes in India
-Rishav Kanoo, Animesh Saha, Biraj Datta
- 121 :: उच्च माध्यमिक स्तर के विद्यार्थियों की अकादमिक उपलब्धि पर नवाचारों के प्रभाव का अध्ययन
—सरिता शर्मा, डॉ. अल्पना शर्मा,
- 124 :: Homosexuality in the History, Society, Politics, and Cultural Life of India
-Upendra Singh Jamwal
- 128 :: A STUDY ON VARIOUS MATHEMATICS APPS AND THE RELEVANCE IN MATHEMATICS PERFORMANCE OF SECONDARY LEVEL STUDENTS
-VarshaTripathi, Dr. Shruti Tiwari
- 132 :: Attention Dynamics in Mathematics, Physics, and Economics Education
-Yogeesh N., Lingaraju, Banupakash K.A.
- 139 :: शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयों में अभ्यनर्त् प्रशिक्षणार्थियों के नैतिक एवं सामाजिक मूल्य का अध्ययन
—अदिती शर्मा, डॉ. विनोद भावू
- 143 :: Impact Assessment : How 'Make in India' is Reshaping Indian Manufacturing
-Aijaz Ahmad Mir, Dr A Nageswara Rao
- 148 :: Review on Study of Minimisation of risks and safeguarding of investor's funds by impeccable working styles of funds managers
-Aman Alakdas Tirpude, Dr. Chandrabhan Mehtar Tembhurnekar
-

- 153 :: Study on Impact of Implementation of HR Metrics on Organizational Performance
-Amarnath Bhimanatham, Dr. Subramaniam Seshan Iyer
- 157 :: Entrepreneurship Education in Higher Education Institutions in Nagpur: Issues and Challenges
-Anup Suchak, Krunal Parekh
- 162 :: The Construction of Sarda Canal in Oudh: Debates and Controversies
-Archana Pandey
- 166 :: Study on Customer Relationship Management as a Strategic Tool with reference to Four Wheeler Automobile Industry in Nagpur city
-Ashutosh Sharad Mhaske, Dr. Gopal Jangluji Zade
- 171 :: IMPORTANCE OF SOCIAL PRIVACY IN INDIA: A CRITICAL STUDY
-BITTO, Dr. Chand Ram Jilova
- 176 :: POVERTY: A CONTEMPORARY ISSUE IN THE INDIAN ECONOMY
-Dr Vijay Bankar
- 180 :: Study of the Role of Banks On Growth of Micro, Small & Medium Enterprises (MSME) of Chandrapur District
-Dr. Amrin Surya, Vinod Wadhai, Dr. Neha Garg
- 184 :: The Significance of Time Management in Fostering Business Organizational Continuity
-Dr. Deepali R. Naidu, Prof. Shubhada Tapas, Prof. Ashwin Dhale
- 189 :: COVID 19 AND RIGHT TO EDUCATION IN INDIA
Dr. Kiran Dennis Gardner, Dr. Abhishek Srivastava, Prof. Ashish Pathak
- 196 :: Mutual Funds : Safest way to participate in Stock Market for Retail Investor
-Dr. MadhuVijayan Menon
- 201 :: गुप्तकालीन कृषि तथा पशुपालन : एक अध्ययन
डॉ. प्रियदर्शी ओझा प्रवेश कुमार
- 206 :: Artificial Intelligence in Education
-Dr. Swati Srivastava
- 210 :: Social Mobilisation and Women's Capacity Building: A Study of Self-Help Organisations
- Kanchan Artani, Dr. Shiney Chib
- 215 :: PORTRAYAL OF WOMEN IN LITERATURE A COMPARATIVE STUDY OF WOMEN CHARACTERS IN 19TH, 20TH AND 21ST CENTURY
-Kritika Sharma, Dr. Vipula Mathur
- 220 :: विद्यार्थियों एवं शिक्षकों के संदर्भ में नीट परीक्षा की प्रभावशीलता का अध्ययन
-ममता चौधरी, डॉ. सपना महलोत

- 223 :: Analyzing Women's Mobilization in the N.C.R.: Assessing the Impact of State and Civil Society Interventions
-Mamta Johri
- 228 :: A Comprehensive Study of State and Civil Society Roles in Women's Mobilization within the N.C.R.
-Mamta Johri
- 233 :: PRECURSORS OF ORGANIZATIONAL CLIMATE - IMPACT ON ATTRITION IN TECHNICAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS
-Mr. Sasidhar B, Dr. Subramaniam Seshan Iyer
- 237 :: Evaluating Valuation Procedures for Plant and Machinery in the Context of the Insolvency and Bankruptcy Code (IBC) - 2016 from a Management Perspective
-Prashant Phusate, Dr. D. N. Khadse
- 241 :: Review on impact of training & development and Working environment on productivity of selected Telecom Industries in Nagpur Region
-Pravin Ashok Akolkar, Dr. Pramod Ganpatrao Fating
- 246 :: Reading R.L. Shukla's Dynamics of Colonialism and Imperialism in India and West Asia
-Satya Prakash Rai
- 249 :: Patent Disputes in the Biochemical Industry: Analysing Legal Challenges and Implications:
-Vibhor Gupta, Dr Ankita Shukla
- 255 :: STUDY ON IMPACT OF INITIATIVES BY NMDC LIMITED THROUGH CSR ACTIVITIES ON SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF SOCIETY
-Adarsh Singh Rathore, Dr. Anshul Shrivastava
- 260 :: A STUDY ON ATTITUDE OF INDIVIDUAL INVESTORS TOWARDS CHOICE OF INVESTMENT AND THEIR RISK PREFERENCE IN MAHARASHTRA
-Amita Udaybhan Gupta, Dr. Rajesh G. Walode
- 266 :: Influence of Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana on Advancing Financial Inclusion in Durg District
-Ankita Tripathi, Dr. Ravish Kumar Soni
- 273 :: An Explorative Study to Develop Boosting Employability Skills and Techniques (BEST) Model for Technical Human Resources in Context of Industry 4.0
-Ashish Taywade, Dr. Yogita Sure
- 277 :: A REVIEW ON IMPACT OF BRICK KILN OPERATIONS ON SOCIO-ECONOMIC AND ENVIRONMENTAL CONDITION
-Atul Mundle, Dr. Rajesh Walode
- 283 :: A Study on Brand Preference and Consumer behaviour with reference to packaged fast food products in Nagpur metropolitan region.
-Chaitanya Vishnu Pipalwa, Dr. Abdul Shakeel Abdul Sattar

- 287 :: INDUSTRIALIZATION AND ITS SOCIAL CONSEQUENCES ON URBAN INDIA
-Dr. Mangesh V. Kadu
- 291 :: ACCOUNTING QUOTIENTS FOR FUNCTIONAL DIAGNOSIS
-Dr. Manish Bhaskar Vyas
- 297 :: Representation of Indian emigrated Female Characters by Bharati Mukherjee, Jhumpa Lahiri, and Chitra Banerjee Divakaruni
-Indrayani Acharya, Dr. Amol Raut
- 302 :: A Review on Impact of Television Commercials on Consumer Buying Behaviour of Branded Cloths in Nagpur City
-Jagruti Gopal Pande, Dr. Shrinivas Manekar
- 307 :: STUDY ON SKILL ENRICHMENT STRATEGIES LEADING TO EMPLOYABILITY GROWTH OF GRADUATES IN VIDARBHA REGION
-Kunal Padole, Dr. Gulamfaruk Surya, Dr. A.G. Surya
- 312 :: Generation Challenges and Difficulties in Chetan Bhagat's Fiction
-Modesty Makasare, Dr. Veena Ilame
- 316 :: Assessing the Impact of Government Policies on Micro Enterprise Growth and Development
-Prof. Sanchal Tarode, Prof. Kartik Uttarwar
- 321 :: Sedition : An In-depth Analysis of a Controversial Crime
-RAKESH KUMAR, Professor (Dr.). C. R. JILOVA
- 327 :: Sardar Vallabhbhai Patel's Vision for Modern India: Nation-Building, Unity, and Progress
-Ramanathan Srinivasan
- 335 :: Comparing the Accuracy of Various Predictive Models to Evaluate Employee Turnover
-Ravindra Gharpure, Sagar Khursange, Virendra Disawal, Rahul Mohare
- 340 :: Analysis of Economic Variables Contributing to Volatility of Stock Market in India
-Seema Farhin, Dr. G.F. Surya, Dr. A.G. Surya
- 344 :: Study on Improving and Managing the Placement Gap Between Industries and Students through Innovative Training Techniques
-Shubhangi Gadhwe Daware, Dr. Anita V. Mahawadiwar
- 349 :: Study on Role and Relevance of Revival strategies of Non performing Assets in financial Management of Private and Public -sector Banks in Chandrapur District
-Srinivasa Rao Mallarapu, Dr. V.V. Nagbhidkar, Dr. G. Faruk S.,
- 354 :: A REVIEW ON IMPACT OF FDI ON TRADITIONAL RETAIL SECTOR OF INDIA AS WELL AS ON MICRO, SMALL AND MEDIUM SCALE INDUSTRY (MSME)
-Vishal Shende, Dr. Vinod Kapne
- 359 :: IMPACT ON PERFORMANCE OF INDUSTRIES UNDER THE FLOATING DYNAMICS OF RECESSION AND RECOVERY
-Dr Jaspal Gidwani, Avinash Belekar

INDUSTRIALIZATION AND ITS SOCIAL CONSEQUENCES ON URBAN INDIA

Dr. Mangesh V. Kadu

Head

Department of Political Science

Bhiwapur Mahavidyalaya

Email- neelman1997@gmail.com

INTRODUCTION

Urbanisation is significantly influenced by industrialization. The creation of industrial units creates a need for industrial workers and shifts the labour from the rural agricultural sector to the urban industries. India is mostly an agricultural nation. The welfare of India's population living in rural areas has a direct impact on the country's economy. With the advancement of science and industry, a robust industrial policy was required. The development of heavy industries affects Indian society and the economy in both positive and negative ways. Cities expanded quickly during the industrial age and turned into hubs of population and production. As of the start of the twenty-first century, that percentage has increased to around 50% since the industrial era. Rapid urbanisation created issues, and industrial-era cities were full with risks to people's health and safety.

Key Words : Rural Agriculture, Industrial Age, Rapid Urbanisation

RESEARCH METHODOLOGY :

The researcher's research methodology is entirely doctrinal. Additionally, the sources of knowledge used—such as books, papers, websites, etc.—are secondary.

ANALYSIS :

INDUSTRIALIZATION :

During the procedure of manufacturing, an economy transitions from focusing mainly on agriculture to one that depends on the manufacturing of goods. Production lines usually substitute artisans, and automated manufacturing usually replaces each person's effort. The industrialization is characterised by an increase in the economy, an improved division of labor, and a move away from reliance on uncontrolled external variables to resolve problems.

INDIAN INDUSTRY IN THE PAST

India's history with industry, trade, and commerce begins around 5000 B.C. Since long before the British era, India has been renowned for its handicrafts. India produced a wide

range of arts and crafts throughout the Mughal Empire. In a number of handicrafts, job specialisation had progressed to the point where specific classes of workers conducted unique manufacturing methods, and the finished goods were in high demand on a variety of international marketplaces. At the time, no other nation manufactured things that could be imported into India in exchange for the high-demand commodities cotton and silk.

EVOLUTION OF MODERN INDUSTRY :

A severe threat to the country as a whole and to industrial activity first emerged in 1947. The industrial and economic system, which had previously operated as a single integrated economic entity, was completely upended by the partition of India. Without a doubt, Partition had a negative impact on the rate and pattern of India's industrial development in the years that followed. The lack of trust among manufacturers continues to hinder industrial productivity. Several actions were made with the intention of improving the disrupted Indian economy. Except for two sectors—coal and steel—industrial production in 1948 showed a noticeable improvement over the previous year. This is attributed to a number of factors, including a lack of incentives for industrialists and a shortage of raw resources.

URBANIZATION AND INDUSTRIALIZATION :

Urbanisation is the process through which cities grow in size as a percentage of their population increases. The process of urbanisation is ongoing and intricate. The societal demographic, economic, and social structures cannot change. Thus, the concentration of individuals working in non-agricultural professions and the concentration of non-agricultural land uses in specialised areas are related to the urbanisation process. Urban growth and the dynamics of urbanisation both fundamentally depend on a net rural to urban migration. In various stages of urban development, a number of elements influence urban growth. Agriculture, industries, trade, transportation, rural-urban migration, etc., are all developing. These elements have an impact on urbanisation as well. Urban growth may be influenced by structural changes in rural areas and interactions between rural and urban economies. Urban growth is accelerated by rural agricultural development (154). Movement of people, goods, and services to and from the metropolitan region is referred to as the interaction between rural and urban economies. Migration from rural to urban areas is intimately related to urbanisation. When people relocate from rural to urban regions, both push and pull influences are at play. Trade and commerce development has a direct impact on the urbanisation process. Urbanisation is greatly influenced by trading activity.

INDUTRIALIZATION AND MIGRATION IN URBAN INDIA :

Migration and urbanisation have always been connected phenomena. The migration of rural residents to urban centres has been the primary driver of urban growth. The foundation of the urbanisation process is a powerful component called migration. It is acknowledged as the main factor driving metropolitan centres' expansion. Urban centres typically expand mostly through migration and a small amount of natural expansion. Therefore, migration from rural to urban areas is what propels urbanisation forward. A population shift from rural to urban regions is the most significant way that the process of urbanisation may occur. Thus, the net migration of rural residents is what is really changing the nature of urban growth. The main driver of all major urbanisation trends around the world, and by far its most significant

component, is migration from rural to urban areas. This increase in urban population is largely attributable to migration. In India, the process of urbanisation is being driven by both the migration of people in pursuit of employment from rural to urban areas as well as the ongoing transformation of people's lifestyles and the accompanying beliefs, attitudes, and behaviours.

EMERGENCE OF SLUMS AND DETERIORATION OF HUMAN LIFE IN CITIES DUE TO INDUSTRIALIZATION:

Basement growth should not automatically result from rapid urban growth. Such a premise appears to be refuted by evidence of sizable slum communities in many developing countries, especially in rapidly urbanizing nations like Asia. The evidence suggests that, in the face of rapid urban development, local officials are unable to manage the diverse infrastructural demands needed to meet both social and financial requirements. Governments in municipalities also struggle to draw linkages among the economy's trajectories and implications for the growth of cities and, as a result, need for housing. The goal of managing fast industrialization faces considerable hurdles in strategy implementation and planning. The idea that city governments must first acknowledge and then take action to build the link that is essential between economic development, urban growth, and housing is supported by a case study in the debate that follows.

SOCIAL IMPACT OF MIGRATION :

Immigration is viewed from a variety of sociological ideas of social development and modernisation. Culturological techniques are especially significant in this setting since they concentrate on the cultural foundations of transformation and change. They implicitly hold the view that growth in society is both influenced by and produced by civilization. Migration is seen as an alteration in culture in this environment. It is both the cause of and a byproduct of the cultural basis for geographical mobility. Caste, group, and comparable cultural elements influence how people value various work communities in rural and urban contexts, as well as the geographic inequalities in revenue, assets, possibilities, and corresponding ways of living. Immigration affects these cultural traits. They serve as either pulling and pushing influences in migrations. Mobility has cultural consequences at the destination as well as cultural roots at the point of departure.

Positive Impact of Industrialization

Low cost of production : The cost of producing numerous necessary things has decreased as a result of the development of industries. Costs have decreased as a result of large-scale production's economy. It enables labour and time savings. The cost of industrial items has decreased for the average person in metropolitan regions.

Improved Agriculture : Urban sector growth results in higher consumption, which raises demand for agricultural products. An effective agricultural system in the modern day is one that utilises machinery and mechanical devices. We must use the most recent industrial system for this aim.

Negative Impact of Industrialization

The ecology, society, and economy of this nation are negatively impacted by mechanised, heavy, and large-scale industry.

Decline of cottage industry : India has always taken pride in its rural cottage industries.

The hamlet weaver' silk had become a renowned commodity all around the country. The narrative of our community's cottage companies' death started with the introduction of large technological industry.

Depletion of natural resources : “As a result of manufacturing, the quantity of resources from nature is continuously decreasing. Several industries are powered by thermal power stations that burn coal. A lot of space is needed for large businesses; thus forests and farms are regularly cleared to make available space for them. Natural resources are more in demand as raw materials because of industrialization. The manufacturing industry is expanding quickly, which encourages exploitative behaviour, depletes natural resources, and undermines environmental sustainability. The green strategy was then developed as a remedy. It places a focus on initiatives to protect the environment while steadily growing the economy.

CONCLUSION :

In India, urbanisation and industrialization are closely related. India's industrialization is one of the primary factors contributing to urbanisation. Excellent employment opportunities are made available to citizens via industrialization. To advance India's industrialization, the Indian government adopted a number of initiatives and programmes. Urbanisation is the movement of people from rural areas into urban areas, which can upset the normal ratio or balance of people living in urban and rural areas. Poor air quality, poor water quality, a lack of resources, high energy use, etc. are some of the drawbacks or effects of urbanisation in India. The aim of the government is to improve rural areas and boost employment there.

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे या संस्थेचे त्रैमासिक ॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक २ – सप्टेंबर २०२३ (त्रैमासिक)

- शके १९४५
- वर्ष : ९१
- पुरवणी अंक : २

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे
- प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा
- प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-

वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंदे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

१. कादंबरी- एक वाङ्मयप्रकार
- डॉ. भारती डी. रत्नपारखी/चिमूरकर ----- ११
२. स्त्री सक्षमिकरण: योजना आणि उपाय
- डॉ. हर्षना सोनकुसरे ----- १४
३. राजकारणातील महिलांची भूमिका आणि प्रतिनिधित्व
- प्रा नरेश वासुदेव पाटील ----- १८
४. भारतातील नोकरी करणाऱ्या महिलांच्या समस्या : प्रसारमाध्यमाची भूमिका आणि महत्त्व
- डॉ. तक्षशिला मोटघरे ----- २५
५. महिला आणि पुरुष कामगारांच्या मजुरीतील असमानता: तुलनात्मक अध्ययन
- प्रा. डॉ. सुनील शिंदे ----- २९
६. भारतातील ग्रामीण महिलांना येणारी आव्हाने, भेडसावणाऱ्या समस्या आणि सद्यस्थिती
- डॉ. पुनमकुमार येसम्बरे ----- ३५
७. खोती पद्धती व डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर
- डॉ.नरेंद्र के पाटील ----- ३९
८. महिला सक्षमीकरणासमोरील आव्हाने
- डॉ. भागवत पांडुरंग ठाकूर ----- ४३
९. अण्णा भाऊ साठे यांच्या 'फकिरा' कादंबरीतील स्त्री जाणीवा
- प्रा. सरोज एन. शिंगाडे, डॉ. जगदिश्वर मेश्राम ----- ४६
१०. आदिवासी समाजात महिलांचे स्थान एक अध्ययन
- प्रा. डॉ. कुंदन एस. दुफारे, प्रा. डॉ. वीणा एम.जंबेवार ----- ४९
११. देवदासींच्या जीवनावरील 'देवनवरी' नाटक एक समाजवास्तव
- डॉ. रेखा जगनाळे मोतेवार ----- ५३
१२. भारतीय संविधान आणि महिला हक्कांची हक्कांची सद्यस्थिती
- मनिषा महादेव मस्के ----- ५८

१३. महिला सक्षमीकरण : सामाजिक दर्जा आणि शिक्षण
- डॉ. कमलेश मानकर ----- ६१
१४. नागरी विकासात नगर परिषदेच्या महिला पदाधिकाऱ्यांचे योगदान
- लिमंत्रिका भगवान नवघडे, प्रा. डॉ. एल. एच. नंदेश्वर ----- ६६
१५. तथागत सम्यक सम्बुद्धांची सम्मावाचा व स्त्री उत्थान
- सहा.प्रा. भिमादेवी म.डांगे, सहा. प्रा. सोमेश्वर वि. वासेकर ----- ६९
१६. २१ व्या शतकातील ग्रामिण विकासात पंचायत समितीचे योगदान
- अतुल तुलाराम अंबादे, प्रा. डॉ. एल. एच. नंदेश्वर ----- ७३
१७. डॉ. सुशीला नायर यांचे वैद्यकीय क्षेत्रातील ऐतिहासिक योगदान
- डॉ. पुरुषोत्तम सं.माहारे ----- ७७
१८. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : आधुनिक भारतातील महिला सक्षमीकरणाचा शिल्पकार
- डॉ रागिणी मोटघरे ----- ८३
१९. स्त्रियांवरील अत्याचार व उपाययोजना
- डॉ. रेखा ताराचंद झलके ----- ८९
२०. म. फुले, राजर्षी शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि महिला
- डॉ. मीना नामदेवराव काळे ----- ९२
२१. शहरी आणि ग्रामीण महिलांचा सक्षमीकरण
- प्रा. डॉ.वर्षा अनिल तिडके ----- ९६
२२. स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील प्रशासन व्यवस्था आणि विकास
- प्रा. जगदीश रामदास चिमूरकर, डॉ. प्रमोद एस. शंभरकर ----- ९९
२३. महिला सुरक्षा विषयक कायद्याविषयी महिलांमध्ये जागरूकता : काळाची गरज
- कु. तृष्णा अशोक शास्त्रकार, डॉ. लता गणेशराव सावरकर ----- १०४
२४. महिला सक्षमीकरणात ग्रंथालयाचे योगदान
- प्रा. डॉ पौर्णिमा भा.गंधडे ----- १०८

२५. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि महिला सक्षमीकरण
- प्रा. विलास मेश्राम ----- ११२
२६. महिला सक्षमीकरणातील अडसर – महिलांची तस्करी :
महिलांची तस्करी (मानवी तस्करी) ची वाढती समस्या
- प्रा. विशाखा मानकर ----- ११६
२७. डॉ. अण्णा भाऊ साठे यांच्या गीतातील स्त्रीविषयक दृष्टीकोन
- नितीन संजय ससाणे, प्रा. डॉ. संजय महादेवराव मोहड ----- १२२
२८. औरंगाबाद जिल्ह्यातील महिला व युवा सहकार चळवळीचा इतिहास
- डॉ. संभाजी सोपानराव दराडे ----- १२६
२९. भारतातील महिला सक्षमीकरणात सामाजिक व आर्थिक स्थितीचे योगदान
- डॉ. एम. के. नन्नावरे ----- १३१
३०. बालविवाह: ग्रामीण भारतातील स्त्रियांची समस्या
- प्रा. डॉ. दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे ----- १३६
३१. महिला सशक्तीकरणात समान नागरी कायद्याची भूमिका
- मंगेश ते. देवढगले ----- १३९
३२. महिला सक्षमीकरणात कायदा आणि समाजाची भूमिका
- डॉ. अस्मिता ठोंबरे ----- १४५
३३. 'बचत गटातील महिलांचा पंचायत राज व्यवस्थेत सहभाग'
- महेंद्र देवराव भलमे, प्रा. डॉ.राजेंद्र एम. झाडे ----- १४८
३४. 'गौरी देशपांडे यांच्या कादंबऱ्यांतील स्त्रीसक्षमीकरण'
- कु. उज्वला नामदेवराव जानवे, डॉ. परमानंद बावनकुळे ----- १५१
३५. भारतातील ग्रामीण महिलांची मूलभूत समस्या
- प्रा. सौ. मेघा सौरव देसाई ----- १५६

तथागत सम्यक सम्बुद्धांची सम्मावाचा व स्त्री उत्थान

सहा.प्रा. भिमादेवी म.डांगे

सहायक प्राध्यापक, पाली विभाग
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कॉलेज ऑफ आर्ट्स
कॉमर्स अँड सायन्स, ब्रम्हपुरी.

सहा. प्रा. सोमेश्वर वि. वासेकर

सहायक प्राध्यापक, इंग्रजी विभाग,
भिवापूर महाविद्यालय, भिवापूर

प्रस्तावना :

भारतीय संविधानाने स्त्री -पुरुषांना समान हक्क दिले गेले असले तरी पण समाजामध्ये आजही भेदाभेद पहावयास मिळतो. आजही स्त्रियांना समाजात दुय्यम दर्जा दिला जातो हि भारतीय समाजाला लागलेली लिंगभेदाची कीड आहे . आज आपल्या देशाची विविध क्षेत्रात प्रगती होत आहे अस असल तरी पण स्त्री पुरुष भेदाभेद हि वर्ण व्यवस्थेपासून तर आजतागायत चालत आलेली रूढी परंपरा समाजाला पोकळ बनवत आहे. पुरुष प्रधान संस्कृतीमध्ये आजही स्त्रियांना दुय्यम स्थान दिले जाते. वस्त्विकातेमध्ये बघितलं तर आजही पुरुष प्रधान संस्कृतीमध्ये स्त्रियांना पुरुषाच्या बरोबरीने स्थान मिळालेले नाही हि वास्तविकता निश्चितपणे नाकारता येत नाही. आजही स्त्रिया सर्वगुण संपन्न असून त्यांनी आपले कर्तुत्व विविध क्षेत्रात सिद्ध केले आहे तरी सुद्धा त्यांना कमी लेखल्या जात. आजच्या तंत्रज्ञानाच्या युगात सर्व क्षेत्रातील अमुलाग्र बदलामुळे भारतीय समाज प्रगत झाला हे खरच आहे परंतु त्यासोबत जे तांत्रिक बदल झाले त्यात गर्भजल परीक्षण करणारे नेमके कोण हे जर बघितलं तर त्यात आपल्याला अडाणी खेडवळ समजणाऱ्या लोकांमध्ये या पद्धतीचा वापर केला जात नाही याउलट जे लोक स्वताला उच्च शिक्षित म्हणून मिरवत असतांना बघतो त्यामध्ये गर्भजल परीक्षण करून मुलगी आहे अस कळताच त्या अर्भकाला संपविल जात. हे अत्यंत घृणास्पद व अशोभनीय कृत्य आज पुढारलेला समाजात बघायला मिळत आहे. हि फार मोठी भारतीय समाजाची शोकांतिका आहे.

आजच्या काळात स्त्रियांनी आपले कर्तुत्व प्रत्येक क्षेत्रात सिद्ध केले आहे असे असले तरी सुद्धा व्यावहारिक जीवनात स्त्रियांनाच दोषी ठरविल्या जात. साधे उदाहरण द्यायचे झाले तरी असे लक्षात येते कि आजही भ्रमणध्वनी च्या सहायाने येणारे संदेश यामध्ये सुद्धा स्त्रियावरती असणारे कित्तेक संदेश हे स्त्रियांना कमी लेखण्याचा प्रयत्न करणारे असतात ज्या पद्धतीने स्त्रियांवर विनोदी लेखन करून जो संदेश देण्याचा प्रयत्न केला

जातो त्यावरून अस लक्षात येत कि स्त्रिया जणू काही विनोद निर्माण करणाऱ्या घटक झालेत कि काय अस वाटत. या पद्धतीच स्त्रीयाबाबद असणार प्रस्तुतीकरण हे सुद्धा त्यांना कमी लेखण्याचा प्रकार सर्रास बघायला मिळतो. अनेकदा विविध वस्तूंच्या जाहिरातींमध्ये स्त्रियाच केलेलं प्रस्तुतीकरण तर खरच लाजीरवाण आहे. पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये वरिष्ठ स्थान हे सदैव पुरुषांकडेच बघायला मिळत त्यातूनच स्त्री पुरुष भेदाभेद बघायला मिळतो.

स्त्री उत्थानाचे आद्य प्रवर्तक : तथागत सम्यक समबुद्ध :

तथागत सम्यक सम्बुद्धांच्या ८४०००० धम्म उपदेशांचा अभ्यास केला असता अस लक्षात येत कि स्त्रियांच्या सर्वांगीण समस्यांना समजून घेऊन त्यावर उपाय शोधून काढणारे स्त्री उत्थानासाठी कार्य करणारे आद्य प्रवर्तक म्हणजे तथागत सम्यक समबुद्ध आहेत. तथागतांच्या सम्यक वाणीमुळे तत्कालीन काळात अनेक स्त्रियांना मुक्तीचा मार्ग मिळाला ज्या समाजात स्त्रियांना दुय्यम स्थान दिले गेले अश्या समाजातील स्त्रियांना निर्वाण प्राप्त करता येत हा अधिकार प्रत्येक स्त्रीला आहे असा मौलिक आधार धम्माच्या माध्यमातून दिला. जेव्हा कोशल नरेश राजा प्रसेनजीत ला मुलगी झाली तेव्हा तो दुखी झाला तेव्हा तथागत गौतम बुद्धानी दिलेला राजा प्रसेनजीत यांना सल्ला हा स्त्री- पुरुष समानतेच उत्तम उदाहरण आहे. तसेच मिगार याला विशाखा च्या माध्यमातून केलेला उपदेश यातून स्त्री- पुरुष समानतेचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे.

आम्रपाली थेरीगाथा :

वैशाली मधील एका आंब्याच्या झाडाखाली आम्रपाली चा जन्म झाला. ती दिसायला खूप सुंदर होती तिला प्राप्त करण्यासाठी वैशालीमधील अनेक तरुणांमध्ये ओढाताण लागली होती. शेवटी तिला पंचायतीचा निर्णय मान्य करून सर्वांची सामान्य पत्नी म्हणून रहाव लागत. कधी कधी धनाढ्य लोक संस्कृती ऐवजी विकृती निर्माण करीत असतात. हेच आपल्याला आम्रपालीच्या

उदाहरणावरून दिसून येत. नंतर वैशाली नगरात तथागत येतात. हे तिला कळते व ती तथागत व भिक्षुसंघ यांना भोजन दानासाठी आमंत्रित करते व बुद्धाला शरण जाते आणि अर्हत्व प्राप्त करते. म्हणजे ज्या समाजाने आम्रपालीला उपेक्षित केलेलं होत. तिला सन्मानाच जीवन जगण्यासाठी प्रेरित करून खरया अर्थाने स्त्री उत्थान केल अस लक्षात येत अश्या प्रकारे अनेक स्त्रियांना आम्रपाली बनविणाऱ्या समाजातील विघातक प्रवृत्तींनी तथागतांच्या शिकवणीतून आदर्श घेण्याची गरज आहे.

पटाचारा थेरीगाथा :

एकदा श्रावस्ती नगरीमध्ये एक धनाड्य व्यक्ती राहत होता त्याला एक मुलगी झाली ती मुलगी तारुण्य अवस्थेत आल्यानंतर तिच्याच घरी काम करणाऱ्या एका तरुण नौकराच्या सोबत तिला प्रेम झाले आणि तीने त्याच्यासोबत पळून जाऊन विवाह केला. विवाहा नंतर ती प्रसव राहिली पहिल्या बाळाच्या बाळंतपणा करिता तिने आपल्या आई.वडिलांकडे जाण्याचा आग्रह आपल्या पतीकडे केला. पतिने नकार दिल्यानंतर ती एकटीच माहेरी जाण्याकरिता निघाली आणि शेजारच्यांना सांगितले की माझा पती आल्यानंतर त्याला सांगा की मी माहेरी जात आहे. पती घरी आल्यानंतर त्याने पटाचाराला घरी बघितले नाही तेव्हा तो श्रावस्तीच्या वाटेने जावयास निघाला. पटाचारा त्याला रस्त्यामध्ये भेटली तेव्हा पटाचाराला प्रसव वेदना होऊन बाळ झाले. तिचा पती आणि ती प्रसन्नतापूर्वक आपल्या बाळाला घेऊन आपल्या घरी परत आले.

दुसऱ्यांदा सुद्धा जेव्हा पटाचारा गर्भवती होती तेव्हा प्रथम वेळेस प्रमाणे दुसऱ्या वेळेस सुद्धा प्रसूतीची काहीच व्यवस्था घरी नसल्याकारणाने ती आपल्या माहेरी श्रावस्तीला जाण्यासाठी निघाली. तिच्या मागोमाग तिचा पती सुद्धा आला जेव्हा ते जंगलामध्ये होते तेव्हा खूप मोठे वादळ आले आणि पाऊस पडू लागला अरण्य मध्ये काहीच व्यवस्था नसल्याकारणाने डोक्यावरती आच्छादन बनविण्याकरिता तिच्या पतीने लाकडे तोडण्यास सुरुवात केली तेव्हा एका झाडी मधून एका विषारी सापाने बाहेर निघून तिच्या पतीला सर्पदंश केला त्यामुळे तिचा पती जागीच मृत्युमुखी पडला इकडे रात्रीच्या वर्षे मध्येच पटाचारा प्रसव झाली. आपल्या मोठ्या मुलाला आणि नवजात अर्भकाला घेऊन रात्रभर पडणाऱ्या पावसामध्ये ओली चिंब झाली. दिवस उजाडल्यानंतर पतीचा शोध घेत असताना तिने बघितले की सर्पदंशाने तिचा पती मृत्युमुखी पडलेला आहे. पतीला मृत्युमुखी पडलेले पाहून ती विलाप करू लागली आणि आपल्या दोन्ही पुत्रांना घेऊन माहेरी जाण्याचा निर्णय तिने घेतला वाटेमध्ये असणाऱ्या नदीला काल रात्री झालेल्या पावसामुळे नदी तुडुंब

भरली होती प्रसव वेदने मुळे दोन्ही पुत्रांना एका वेळेस घेऊन जाणे तिला शक्य नव्हते म्हणून तिने नवजात शिशुला नदीच्या पलीकडे नेऊन ठेवले आणि दुसऱ्या पुत्राला घेण्याकरिता नदीपात्रात उतरली मात्र तिच्या पूर्ण लक्ष नवजात शिशू कडे होते तेव्हा तिने बघितले की तिच्या नवजात शिशुला गिधाडाने मासाचा गोळा समजून उचलून नेले, तेव्हा त्या गिधाडापासून आपल्या शिशूला सोडविण्याकरिता ती टाळ्या वाजवू लागली. तेव्हा तिच्या मोठ्या पुत्राला असे वाटले की टाळ्या वाजवून आई मला आवाज देत आहे म्हणून त्याने नदीपात्रात प्रवेश केला आणि नदीच्या प्रवाहात वाहून गेला एका पुत्राला ससान्याने नेले तर दुसरा पुत्र नदीपात्रात वाहून गेला यामुळे ती अतिशय दुःखी होऊन ती विव्हळू लागली शिवटी तिने आई.वडिलांकडे जाण्याचा निर्णय घेतला. एका वाटसरूला तिने विचारले तेव्हा त्याने सांगितले की भगिनी काल रात्री झालेल्या पावसामुळे तुझ्या वडिलांच्या घराचे छत कोसळले आणि तुझे आई वडील आणि भाऊ मृत्यू पावले त्या तिघांनाही एकाच चितेवर जाळले जात आहे हा धूर जो दिसत आहे तो त्यांच्याच चितेचा आहे हे ऐकून पटाचाराला ग्लानी आली आणि ती विलाप करत जमिनीवर कोसळली.

त्या प्रसंगा नंतर पटाचाराच्या मनावर या सर्व गोष्टींचा एवढा दुर्गामी परिणाम झाला की तिला तिच्या शरीरावरच्या वस्त्रांची सुद्धा शुद्ध राहिली नाही ती विलाफ करत रडायची श्रावस्तीच्या मार्गावर येणाऱ्या जाणाऱ्या लोकांनी तिला एवढेच म्हणताना ऐकले होते की माझे दोन्ही पुत्र मरण पावले. पती रस्त्यात मृत्यू पावला. आई वडील आणि भाऊ यांना एकाच चितेवर जाळल्या गेले. बऱ्याच वाट सरूनी तिला एवढेच बडबडताना बघितले होते. एकदा तथागत बुद्ध श्रावस्ती मधील जेतवनमध्ये उपदेश करित होते तेव्हा पटाचारा तिथे आली आणि भटकत होती तेव्हा काही लोकांनी तिला तथागतांच्या जवळ येण्यासाठी मज्जाव केला त्यावेळी तथागत म्हणाले येऊ द्या तिला तथागतांच्या जवळ येण्यासाठी मज्जाव न झाल्यामुळे तथागतांच्या जवळ ती आली. तेव्हा तथागतांनी म्हटले भगिनी स्मृती लाभ कर भगवंतांचे हे शब्द ऐकून पटाचारा ची चित्ताची विक्षिप्तता थोडीफार दूर झाली. तिच्या शरीरावर वस्त्र नसल्यामुळे तिला लज्जा भाव निर्माण झाला. तेव्हा शेजारीच उभे असणाऱ्या एका व्यक्तीने आपल्या खांद्यावरचे उपरणे पटाचाराला दिले. त्यावेळी पटाचाराने आपल्या पाचही अंगांना एकत्रित करून तथागतांना वंदन केले आणि तथागतांना याचना केली भंते माझे रक्षण करा. माझ्या एका पुत्राला गिधाड याने नेले दुसरा पुत्र नदीत वाहून गेला. माझा पती रस्त्यामध्ये मृत्युमुखी पडला आणि माझी आई, वडील आणि भाऊ यांना एकाच चितेवरती जाळल्या

गेले. माझे रक्षण करा असे ती म्हणत होती. हे सर्व ऐकल्यानंतर तथागतानी पटाचाराला म्हटले भगिनी विलाप करू नकोस तू शीलवान आहेस तू आपल्या शिलाला विशुद्ध कर निर्वाणगामी मार्गाची मार्गस्थ हो हेच तुझ्यासाठी उत्तम शरण आहे बुद्धांच्या या उपदेशाला ऐकून पटाचारा शांत झाली. त्यानंतर शीलवान भिक्षुणींच्या सहवासात राहून तिने ध्यान साधना केली. एकदा माठामध्ये पाणी भरून झाल्यानंतर पाय धुतल्यावर पाणी उतारा कडे वाहू लागले आणि जमिनीत मुरले तेव्हा तिने जाणले की ज्याप्रमाणे पाय धुतलेले पाणी प्रथम वेळेस जवळच मुरले दुसऱ्या वेळेस थोडे दूर जाऊन मुरले तर तिसऱ्या वेळेस अधिक दूर गेले त्याचप्रमाणे जीवनामध्ये काही व्यक्तींना बालपणी मृत्यू येतो काहींना तारुण्यात मृत्यू येतो तर काहींना वृद्धापकाळात मृत्यू येतो सर्वकाही अनित्य आहे. याचा बोध तिला झाला आणि त्यानंतर ती साधना संपन्न करून अरहत पदाला तिने प्राप्त केले.

आयुष्यातील अतिशय महत्त्वाच्या आप्तेष्टांना एकाच दिवशी अवघ्या २४ तासांच्या कालावधीमध्ये मृत्यूला प्राप्त केलेले पटाचाराने जेव्हा बघितले तेव्हा तिच्या मनावर अतिशय खोलवर परिणाम झाला आणि ती वेळी- पिशी झाली परंतु तथागतांनी तिला जो काही धम्मोपदेश दिला तिला जे काही अनित्य भावा विषयी मार्गदर्शन केले ते मार्गदर्शन ऐकून तथागतांची सम्यक वाणी ऐकून सोतापन्न एकाच अवस्थेला नाही तर अरहत्व अवस्थेला प्राप्त केले. तथागतांच्या सम्यक वाणीला ऐकून मानसिक दृष्ट्या विक्षिप्त झालेल्या पटाचाराने मानसिक स्थैर्य प्राप्त केले. तथागतांच्या सम्यकवाणीमुळे हे शक्य होऊ शकले.

पटाचाराने केवळ अर्थ पदालाच प्राप्त केले नाही तर तथागतांच्या समावाच्याला स्वतः अनुभव करून इतरांचेही दुःख कमी करण्याकरिता आजन्म प्रयत्न केले पटाचारा भिक्षुणी झाल्यानंतर तिने ईश्वरवाद आणि दैववाद यात गुरफटून त्रस्त झालेल्या तीस स्त्रियांना प्रवराजीत केले आणि मानव मुक्तीचा नवा मार्ग दाखविला जी स्त्री स्वतःला सांभाळू शकत नव्हती ज्या स्त्रीला स्वतःच्या वस्त्रांची शुद्धी नव्हती त्या स्त्रीने आयुष्यातील अतिशय महत्त्वपूर्ण व्यक्तींना एकाच दिवसात गमविल्यामुळे जो मानसिक आघात सहन केला होता या सर्वांवर मात करण्याचे धैर्य केवळ आणि केवळ तथागतांच्या सम्यकवाणीमुळे शक्य झाले

निष्कर्ष :

वरील सर्व भिक्षुनींचा अर्थात थेरींचा जीवनानुभव अभ्यासल्यानंतर असे लक्षात येते की या पृथ्वीतला वरती आणि

संपूर्ण ब्रह्मांडामध्ये स्त्री स्वातंत्र्याची मुहूर्तमेढ कोणी रोवली असेल तर ती तथागतांनी आणि त्यांच्या सम्यक वाणीने. तथागत सम्यक संबुद्धांनी भिक्षुनींना प्रविष्ट करून त्यांना दुःखमुक्तीचा आणि सन्मार्गाचा नवा मार्ग दिला. वरील सर्व बाबींचा विचार केल्यानंतर असे जाणवते की दुःखामध्ये आतंक बुडालेल्या स्त्रियांना वर काढण्याचे काम तथागतांच्या मैत्री युक्त वाणीने केले समाजामध्ये मैत्रीए प्रेमए बंधुभाव या सदगुणांची वृद्धी व्हावी आणि मानवी मूल्यांची रुजवणूक करण्याचे काम तथागतांच्या सम्मावाचा ने केले. चूल आणि मूल एवढ्याच पुरता मर्यादित असणाऱ्या आजच्या आधुनिक पिढीतील स्त्रियांना शील, समाधी आणि प्रज्ञा या त्रीरत्नानुसार वर्तमानासाठी वैश्विक समाजाला नवा मार्ग दाखविण्याचे काम तथागतांच्या समता युक्त आचरणाने केले. समाज बदलाकरिता मानवी मनामध्ये अरियो अड्डांगिको मगगो अत्यंत आवश्यक आहे आणि तथागतांनी पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियांना सुद्धा या मार्गाचे रुजवणूक करण्याचे स्वातंत्र्य बहाल केले. व्यक्ती, कुटुंब, समाज देश आणि एकंदरीत समाज स्वास्थ्याकरिता भारतीय घटनेनुसार स्वातंत्र्य, समता, बंधुता यांची पायाभरणी सद्धम्माने केली मानवी मूल्यांचे रुजवणूक करण्याकरिता सतत मानवी समाजाला प्रोत्साहित करण्याकरिता आणि स्त्री-उद्धारार्थ तथागतांचे हे पाऊल एक मैलाचा दगड बनतो. तथागतांनी स्त्री जीवनातील दुःख दूर करण्याकरिता आपल्या वाणीद्वारे व्यक्ति व्यक्तिमध्ये, पुरुष-पुरुषांमध्ये, स्त्री-स्त्री मध्ये स्त्री-पुरुषांमध्ये एका सजीवाचे दुसऱ्या सजीवांसोबत सकारात्मक भावना निर्माण करून आपल्या सम्यकवाणीमुळे आश्रमांची निर्मिती होणे थांबविले त्यामुळे तृष्णेचा नायनाट होऊन विश्वशांतीचा लाभ होऊ लागला. तथागतांच्या सम्मावाच्यामुळे काया आणि मन संयमित होऊन चित्तक्लेश नष्ट झाले. एक कवी म्हणतो की अमृतवाणी ही बुद्धाची ऐक देऊनी ध्यान साधण्या या जन्मी निर्वाण.....

आधुनिक समाज हा निसर्ग नियमांना तिलांजलि देऊन अधिक निसर्गापासून दूर जात आहे. त्या अनुषंगाने पर्यावरणाचा न्हास करित मानवांमध्ये भेद निर्माण करित आहे. यामुळे देश.- देशात समाजा-समाजातए मानवा-मानवातए जाती-जातीत , लिंग.भेद संघर्ष मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. सम्मावाचेने हे भेद संपवून सर्व मानव एक होईल. मानवी जीवन सम्यकप्रयत्नातून सुदृढ बनून मानवी पर्यावरण निकोप बनेल. यामुळे मानवता वाढीस लागेल. हे जग सुंदर व सुखी बनेल. या प्रयत्नांनी प्रत्येक मानव विमुक्त मानव बनूननितळ मनाचा व स्वच्छ चारित्र्याचा बनेल याच मार्गाने तो संबोधीच्या जवळ जाऊन विमुक्ती सुखाचा आनंद घेईल हाच मार्ग विशुद्धीचा आहे याची त्याला खात्री होईल.

सब्व पापस्स अकरणं कुसलस्स उपसम्पदा।

सचित परियोदपनं एतं बुद्धान सासनं।।

अनुपवादो अनुप द्द्यातो पातिमोखेच संवरो ।

मतञ्मुताच मतरिमं पन्तन्व सयनासनं ॥ दिघ निकाय ,

अर्थ : सर्व पापापासून दूर राहणे पुण्याचे संपादन करणे ।

आपल्या चित्ताला निर्मळ ठेवणे हेच बुद्धांचे शासन आहे।।

दुसऱ्याची निंदा न करणे हिंसा न करणे प्राति मोक्षामध्ये संयम

पाळणे भोजनात मात्रा जाणणे विविरत शयनासनाचे सेवन करणे

आणि ध्यानात मन लावणे हि बुद्धांची शिकवण आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१. जैन, ए. भांगचन्द्र(१९७७), भारतीय संस्कृतीला बौद्ध

धर्माचे योगदान, नागपूर विद्यापीठ १९७७

२. लोखंडे, भाऊ(१९९२), मराठी साहित्यावर बौद्ध

धम्माचा प्रभाव, सुगत प्रकाशन, १९९२

३. तगारे , ग. वा (१९७२) पाली साहित्याचा इतिहास,

नागपूर म. वि. ग्र. नि. म. १९७२

४. भिकखू एजगदिसकस्सप (१९५९), सुत्तापिटके
खुद्दकनिकाय, नव नालंदा महाविहार बिहार, भारत,
१९५९

५. डॉ. विमलकीर्ती (२००३) थेरीगाथाए, सम्यक प्रकाशन,
नई दिल्ली , २००३

६. उपाध्याय, भरतसिंह (२०१०) थेरीगाथाए, गौतम
बुक सेंटर, दिल्ली २०१०.

७. Davids, T.W.Rhys(2000) Dialogues of the
Buddha Vol.II. Delhi: Motialal
Banarsidass, 2000.

८. Horner, I.B. (2000) The Middle Lenth
Saying Vol.I. Delhi: Motialal Banarsidass,
2000.

Metal Analysis of *Butea monosperma*, *Boswellia serrata* & *Terminalia eliptica* gum samples.

Ashwini M. Kadu¹ Suresh B. Rewatkar²

1. Assistant Professor, Bhiwapur Mahavidyalaya, Bhiwapur. Dist. Nagpur 44120.

2. Former Dean, Gondwana University, Gadchiroli.

Email Id: amkapd@gmail.com

Abstract: Gum sample of *butea monosperma*, *boswellia serrata* and *terminalia eliptica* was collected from the Etapalli tehsil of Gadchiroli District of Maharashtra (India) in the time period of March 2022 to May 2022. After proper drying and cleaning the samples, the series of solutions are prepared and subjected to Flame Photometer for metal ion analysis. The percentage metal ion concentration are obtained as Sodium (0.0026 to 0.0034), Magnesium (1.2347 to 1.5217), Potassium (2.343 to 3.1259), Calcium (1.1287 to 1.0506), Iron (0.0187 to 0.0203).

Keywords: *metal analysis, butea monosperma, boswellia serrata, terminalia eliptica, gum.*

Introduction:

Etapalli is the one of the tahsil of the Gadchiroli district, where is situated in the eastern zone of the district. The eastern zone consists of Dhanora, Aheri, Etapalli and Sironcha Tahsils, which are covered by the dense forest and hills specially in Bhamragad tahsil¹

The forest has extensive pharmaceutical importance. Thus, the tribal people initiate some alternative from forest medicinal plants to cure from human various diseases, after completion of their basic needs.² The exudates, which weep constantly from the branches of a tree on mechanical injury is known as gum,³

Butea monosperma is a medium sized deciduous tree from the Fabaceae family, which grows to 10 to 15 meters mostly found in India, It has been used by traditional healers from the ancient times. It is known as Palash commonly and in forest.^{4,5} The plants are known for various medicinal properties like anthelmintic, antidiabetic, aphrodisiac, appetizer, laxative etc. All the parts of the plants, leaf, flowers, seeds, bark and gum are used for medicinal purpose to cure from various diseases.⁶

According to Chakardutta the seeds of *butea monosperma* used as antiparasitic and gum as an astringent.⁷

Boswellia serrata, it is medium to large sized deciduous tree with height 15 to 18 metres. Its bark is greenish grey, yellow in colour fairly thick smooth, papery flakes and resinous inside. Its leaves are 30-45cm long opposite, sessile, variable in shape.⁸ It is from burseraceae family and commonly called as Salai.⁹ It is found in Western Himalayas, Rajasthan, Gujarat, Maharashtra, Madhya Pradesh, Andhra Pradesh, Bihar, Odisha and Peninsular India.

The oleo-resin-gum of *boswellia serrata* mainly contains gum, acid resin and volatile oils, its acid resin consists of high amount of boswellic acids¹⁰ from long back the *boswellia serrata* plant and gum is used by the traditional healers for anti-inflammation, asthma, arthritis, breast cancer, leukemia, antianalgesic, toothache, antidiuretic, antidiabetic and used as gastric tonic^{11,12}.

Terminalia elliptica, it is the medium to large sized deciduous tree with height generally 20 metres. The bark of the tree is 15-20 mm thick, rough, deeply fissured. The leaves of *terminalia elliptica* are simple and situated opposite to subopposite which borne on 10-20 mm long petiole. The leaf blade is glabrous and woolly beneath. It belongs to comibretaceae family. It is native, and found in. South-East Asia, India, Nepal, and Myanmar. Away from its native, it is cultivated in southern China¹³

In most of the Indian states, it is used as host for the Tasar Silkworm. *Antheraea Mylitta* Drury, a wild sericigenous insect which produces an important silk.¹⁴ Traditionally the bark is used as anti-oxidant and for the treatment of diarrhoea. The bark juices used for cuts and wounds similarly to remove dandruff. A gum paste used to remove swelling caused by an inflammation.¹⁵

Gold platinum and silver, the world's most precious metals, get whole attention. They are highly valuable for the global economy than the human health. Some metals are more important for human body. We cannot service without these metals. Every metal plays a role in hundreds of body functions although it presents in trace amount which can upset a delicate balance in a body.

The essential elements (minerals) which are necessary for human body and health are divided into two groups.

- 1) Major elements (minerals)
- 2) Trace elements (minerals)

The minerals, which are used in large quantities in a body are known as the major minerals. They are sodium, magnesium, potassium, calcium, phosphorus, chlorine, sulphur etc. The minerals

required in little quantities in a body are known as trace minerals. They are chromium, iron, copper, zinc, manganese, selenium, molybdenum, fluoride etc.

Sodium is the major mineral needed to human body in large amount to keep body healthy. The main function of sodium is to balance water in human body and ultimately the blood pressure sodium channels help to maintain an amount of water, which gets in and out of cells allows transport of specific nutrients and compounds (like amino acids, glucose, vitamin etc) into cells, sodium plays vital role to assist body muscles and heart contract and to permit nerve cells to carry message between the human brain and body.¹⁷ The human body contains 92 g sodium.¹⁸

Potassium, it is the third most abundant element in the human body. It regulates the muscle contractions. Nearly 98% potassium in human body is present in cells, out of 80% is in muscle cells and 20% is observed in human bones, liver and red blood cells. An analysis of 33 studies concluded, the people with high blood pressure take more intake of potassium the systolic blood pressure reduces by 3.49 mm Hg, whereas the diastolic blood pressure reduced by 1.98 mm Hg.¹⁹ Potassium regulates neuromuscular activity and heartbeat.²⁰ An adult human body contains 110-137 g of potassium.²¹

Magnesium, it is the fourth most abundant metal in human body. It has various functions in human body including its role as a cofactor for above 300 enzymatic reactions. It plays an important role in production of energy, active transmembrane transport for other ions, development of bone and synthesis of nuclear materials. Magnesium in human body is nearly 25g, which is used for various biological functions and maintains diverse biochemical reactions in a human body. It also regulates blood pressure and blood glucose.^{22, 23}

Calcium, it balances excitability, effects peripheral neuromuscular mechanism. It is necessary to balance integrity of skeletal muscles. For formation of bones and teeth, it plays vital role. It is the essential element in human body for clotting of blood and to normalise heart rhythm. 99% of calcium in human body is stored in bones and teeth and remaining 1% is present in blood, muscle and other tissues. The human body of adult contains around 1000g calcium.²⁴

Iron, it is vital element for production of blood. 70% of human body's iron is contained in the red blood cells called as haemoglobin and in muscle cells known as myoglobin. Haemoglobin plays an important role for transferring oxygen in blood from lungs to tissues. Whereas, myoglobin accepts, stores, transports and releases oxygen in muscle cells. Iron is an essential element required to

number of enzymes as a cofactor for their functions .²⁵ Iron contains in human body. is about 3-4 g
26 .

Materials and Method:

i) Study area: Butea monosperma, boswellia serrata and terminalia eliptica, gum samples were collected from Etapalli tehsil which is the tribal tehsil of Gadchiroli district (Maharashtra). The duration of the sample collection was between March 2022 and May 2022.

ii) Selection of samples: The crude gum samples which are collected from the Etapalli forest area were dried in shadow. The good quality gum samples were selected by “Handpicked select gum method.”

iii) Calibration of Flame Photometer²⁷

- 1) Prepare standard stock solution and. sample solution in doubled distilled water.
- 2) Prepare various standard solutions in increasing order of concentration from the stock solution.
- 3) Calibrate a flame of photometer by adjusting gas and air.
- 4) Switch off an instrument and open the lids of the filter chamber for inserting colour filters.
- 5) Adjust galvanometer reading zero by spraying distilled water into a flame.
- 6) Adjust sensitivity of galvanometer to zero by spraying distilled water.
- 7) Adjust sensitivity by spraying highest concentrated standard solutions into a flame and record the full-scale deflection in a galvanometer.
- 8) After every reading of standard solution, spray distilled water into a flame to get constant reading of galvanometer and a galvanometer is readjusted to zero.
- 9) Spray every standard solution for three times to get three reading per solutions.
- 10) Spray the sample solution three times. to record three readings of galvanometer
- 11) Record the mean of three reading.
- 12) Plot graph between concentration of solution verses galvanometer reading, from which the concentration of sample be calculated.

Results and Discussion:

Table 1: Concentration of metal ions in percentage.

S.N	Gum Sample	Percentage Sodium	Percentage Potassium	Percentage Magnesium	Percentage Calcium	Percentage Iron
1	Butea monosperma	0.0028	3.1259	1.2347	1.1287	0.0187
2	Boswellia serrata	0.0034	2.3432	3.1259	1.0506	0.0195
3	Terminalia elliptica	0.0026	2.7964	1.6925	1.1021	0.0203

The samples of butea monosperma, boswellia serrata and terminalia elliptica gum from Etapalli Tehsil of Gadchiroli District of Maharashtra subjected to flame photometer the result obtained in the form of percentage of metal ions are as sodium (0.0026 to 0.0034), magnesium (1.2347 to 1.5217), Potassium (2-3432 to 3.1259), calcium (1.1287 to 1.0506) and iron (0.0187 to 0.0203).

The metal ions concentration depends upon the climatic and environmental conditions, type of soil, the age of tree and the location, where it grows.

References:

- 1) www.gadchiroli.gov.in
- 2) WHO report, 2002.
- 3) Boar E. and Ella A·B (2002): "Plant Producing Exudates", Leiden Backhuys Publishers No.18.
- 4) Tiwari Prashant, Kumar Kuldeep, Panik Rajnikant, Pandey Alok, Pandey Ashish and Sahu Pratap Kumar (2011): Hepatoprotective potentials of Butea monosperma stem bark extract against carbon tetra chloride induced hepatotoxic in albino rats, International Journal of Medicine and Medical Sciences Vol. 3 (8), pp 252-255.
- 5) Kadu Ashwini M. and Rewatkar Suresh B. (2020): The phytochemical analysis of gum samples from Gadchiroli District, Maharashtra, India, JETIR volume 7, Issue 4.

- 6) Burli D.A and Khade AB (2007): "A comprehensive review on Butea monosperma (lam.) Kuntze", Pharmacognosy Reviews Vol-1, Issue - 2.
- 7) Palash, Bastard Teak, www.planetayurveda.com
- 8) Boswellia serrata; www.wikipedia.in
- 9) Siddiqui M-Z. (2011): Boswellia serrata, a potential anti-inflammatory agent: An overview; ncbi.nlm.nih.gov.
- 10) Prakash N.A; Prajapati R.K. (2020): Standardization of sustainable oleogum resin tapping technique in Salai from tropical dry deciduous forest of Chhattisgarh. Int.J.Curr. Microbiol. App. Sci-Vol- 9(10) pp 2281-2296.
- 11) Boswellia: Uses, Dosage, side effects and more, www.healthline.com.
- 12) Kumari Isha, Chaudhari Gitika (2021): Boswellia serrata: "An Ayurvedic Herb with Anti-inflammatory Potential," International Journal of Pharmaceutical Sciences Review and Research Vol. 69(1).
- 13) e- flora of India, 2021.
- 14) Bhatia N.K. Yousuf Mohammad (2014): " Effect of rearing season, host plants and their interaction on economical traits of tropical tasar silkworm, Antheraea mylitta Drury- an overview", International Journal of Industrial Entomology ·Vol.29 Issue 1. pp.93-119
- 15) Terminalia elliptica - Useful Tropical". Plants, www.tropical.theferns.info
- 16) Precious metals and other important minerals for health, www.health.harvard.edu
- 17) Sodium: Foods, functions, how much do you need & more www.eufic.org.
- 18) Rewatkar Suresh B. & Kadu Ashwini M (2021): "Gum of Sterculia urens, anogeissus latifolia, acacia nilotica: Metal Analysis", The International Journal of analytical and experimental model analysis, Vol- XIII Issue V, pp-54-58.
- 19) Why does Potassium Do Your Body? A detail review by Ryan Raman; www.healthline.com.
- 20) Frengé J. He (2008): "Beneficial effect of potassium on human body", Physiologia Plantarum, Vol. 133(4) pp 725-735.
- 21) Lanham S.A, Lambart H., Frassetto L. (2012): Potassium, Advances in Nutrition, Vol 3 Issue - 6 pp: 820-821.
- 22) Alawi AM, Sandawang W. M. and Falhammar H. (2018): "Magnesium and Human Health Perspectives and Research Directions", International Journal of Endocrinology, Vol-2018 Article ID – 9041694.

- 23) Rude R.K. (2010): Magnesium, In: P.M.Coates, J.M. Batz, M.R. Blachman, G.M. Cragg, M. Levine, J. Moss, J.D. White (Ed): Encyclopedia of Dietary Supplements 2nd ed. New York. NY Informa Health care. 527-557.
- 24) Lewis J.L. (2018): Overview of calcium's role in the body M.S.D. manual. Health Topics&Chapters.
- 25) Iron Functions in Body, By shaffer Catherine, www.medical.net
- 26) Crichton R.D., Geisser D. (2008): Iron Therapy with Special Emphasis of Intravenous Administration. 4th ed. Breme UNI-MED.
- 27) Flame Photometer: Principal, Components Working Procedure, Applications, Advantages and Disadvantages; www.studyandscore.com

Phytochemicals Analysis of Crotalaria Pallida leaves from Local Area of Chandgad, Dist.- Kolhapur (Maharashtra).

Salunke R. N.¹ Rewatkar S. B.² Shende P. M.³ Kadu A. M.⁴

1. Assistant Professor, Dept. Chemistry, R. B. M. College, Chandgad, Kolhapur, (Maharashtra)
2. Former Dean, Faculty of Science & Technology, Gondwana University, Gadchiroli.
3. Associate Professor, Dept. of Chemistry, Dr. Ambedkar College, Chandrapur.
4. Assistant Professor, Dept. of Chemistry, Bhiwapur Mahavidyalaya, Bhiwapur, Nagpur.

Abstract: Medicinal plants are important source of therapeutic drugs. This paper focused on Crotalaria genus. It is large family of plants having various range of activities for numerous disease conditions. In traditional medicine, the plant is used to treat urinary problems & fever, extract of leaves were taken to expel intestinal worms. The present study deals with various phytochemicals such as carbohydrates, phenols & tannin, flavonoids, saponins, terpenoids, alkaloids, steroids, glycosides, amino acids & chalcones in aqueous and non-aqueous leaf extract of Crotalaria Pallida.

Keywords: *Phytochemical Analysis, Crotalaria Pallida, Chandgad region, Solvents.*

Introduction: Chandgad is the southernmost taluka for Kolhapur district that is in the Indian state of Maharashtra. Being a part of Western Ghat, Chandgad's surroundings are rich in biodiversity. Many new species of flora and fauna are found in this region. It is covered with dense green forest. The Chandgad taluka is situated (15-55 North latitude, 74 0-10 East longitude) at the boundary of Maharashtra, Goa and Karnataka and hold an interesting geography. The annual rainfall is 2237 mm. The tropical climate with high humidity, moderate temperature and soil type (red laterite) provide suitable conditions for luxuriant growth of ferns. The landscape diversity of Chandgad taluka provides an additional feature for growth of a variety of ferns and facilitates the survival of a rich diversity. [1]

The plant Crotalaria pallida is a member of Fabaceae family. It is an annual herb approximately 1.50 m in height, that grows widely in tropical and subtropical regions of India [2]. The stems yield fiber similar to sunn hemp and the seeds are used as a substitute for coffee [2], [3], [4]. The plant is used as a good cover crop in tea, coconut and rubber plantations to check soil erosion and also serves as a green manure. Various parts of this plant are used in folk medicine to treat urinary infections, fever, intestinal worms and the swelling of joints [9]. Crotalaria is one of

the largest genera of Papilionoideae consisting about 700 species.. Among all the species, *Crotalaria pallida* was found to be the most used plant, it has good medicinal values in the treatment of skin infection, fever and ulcer. *Crotalaria* species are also widely used in traditional veterinary pharmacy in preventing liver disease. 60% species of this genus contain pyrrolidazone alkaloid. Roots of *Crotalaria Pallida* are used to treat scrofula, mastitis and dysentery, its stems and leaves are used to deal with diarrhea and its seeds are used to deal with neurasthenia, dizziness, leucorrhoea and tumours [5].

The medicinal plants are useful for healing as well as for curing of human diseases because of the presence of phytochemical constituents [6]. Phytochemicals are naturally occurring in the medicinal plants, leaves, bark, flowers, seeds and roots, that have defense mechanism and protect from various diseases. Phytochemicals contains mainly primary and secondary types of compounds. Chlorophyll, proteins and common sugars are included in primary constituents and secondary compounds have terpenoid, alkaloids and phenolic compounds [7]. Terpenoids exhibit various important pharmacological activities i.e., anti-inflammatory, anticancer, anti-malarial, inhibition of cholesterol synthesis, anti-viral and anti-bacterial activities [8]. Terpenoids are very important in attracting useful mites and consume the herbivorous insects [9]. Alkaloids are used as anaesthetic agents and are found in medicinal plants [10].

Materials and Methods : Fresh and matured fully expanded and undamaged leaves of *Crotalaria pallid* were collected from in and around Chandgad city in the December 2023. The collected leaves were wash twice by doubled distilled water and dried in shadow at room temperature and powdered with the help of kitchen grinding mill to get particles of size 4 mm. The prepared sample was kept in airtight stoppered polythene bottles at room temperature for further analysis.

The leaves powder of *Crotalaria Pallida* was extracted with water (polar), acetone (intermediate polar), N-hexane(non-polar) using Soxhlet apparatus. Further, the extract was used for qualitative phytochemical screening of some chemical constituents. Phytochemicals like phlobatannins, tannin, flavonoids, saponins, terpenoids, alkaloids, steroids, carbohydrates, amino acids & glycoside were analysed by using standard methods [11][12][13] [14].

Results and Discussion: Qualitative estimation for important chemical constituents was carried out and results were presented in table 1.

Table 1:- Qualitative phytochemical analysis of leaves extract of *Crotolaria Pallida*

Sr N u	Name of Test	Procedure	Results		
			Aqueous Extract	Acetone Extract	N- hexane Extract
1	Detection of Alkaloids	In a 2 ml plant extract , 5 ml 2% HCl was added and allowed to heat the mixture for 10 min. on hot plate, further the mixture was filtered & few drops of picric acid was poured in a mixture. Formation of yellow color precipitate .	+	+	+
2	Detection of Saponin (Foam Test)	2 ml plant extract was mixed with half test tube of distilled water,the test tube was stoppered & vigerously shaken for 5 minutes , allow to stand for 15 to 20 minutes.	+	+	+

		Formation of foam .			
3	Detection of phenols & Tannins	In a 2ml plant extract few drops of freshly prepared neutral $FeCl_3$ was added , formation of violet colour.	+	+	+
4	Detection of Carbohydrates .	In a 3 ml of plant extract 2-3 drops of 10% solution of 1 naphthol in alcohol was added & same amount of con. H_2SO_4 was added by side of test tube, formation of red colour.	+	+	+
5	Detection of Glycosides.	In a 3 ml plant extract, 5 ml aq. NaOH was added, yellow colour was appeared.	+	+	+
6	Detection of Amino acid.	In a 4 ml plant extract, 1ml solution of ninhydrine in acetone was added, violet colour was appered.	+	+	+
7	Detection of Terpenoids	In 3 ml plant extract , 3 ml of chloroform and 3 ml CON sulphuric acid were added. Formation of reddish brown color.	+	+	+
8	Detection of Steroid	1 ml plant extract was dissolved in 4 ml of chloroform & same amount of con. $H_2 SO_4$ acid was added from the side of test	+	+	+

		tube. the upper layer shows red colour , where as acid layer yellow colouriation			
9	Detection of Flavonoids	In 2 ml plant extract, 2-3 drops of NaOH were added. Deep yellow coloured was appeared but it disappered in to colourless by addition of few drops of dil. HCL	+	+	+
10	Detection of Chalcones	In 2 ml plant extract ,2 ml of NH ₄ OH was added, red colour was observed	-	-	-

(+ Indicates Present Result), (- Indicates Absent Result)

Conclusion:-Preliminary phytochemical analysis of the extrct of leaves reveled that polar, intermediate polar & non-polar extracts of *Crotolaria Pallida* contained rich source of bioactive compounds such as alkaloids, flavonoids, terpenoids, carbohydrates, amino acids, glycosides, saponin and steroids qualitatively, which can be used as a potential source for ayurvedic medicine preparation. Thus we hope that the important phytochemicals identified by our study in the local plant of Chandgad will be helpful in the curing different diseases of this particular region.

Bibliography:

1. Patil Satish et al, (2011), Pteridophytes Of Chandgad Forest Of Kolhapur District (Maharashtra), ISRJ, Vol. 01, Issue-5.
2. Chopra R. N., et.al, (1956), Glossary of Indian Medicinal Plants Publications and Information Directorate, Council of Scientific and Industrial Research, New Delhi , 81
3. Editorial Board, CSIR The Useful Plants of India Publication and Information Directorate, Council of Scientific and Industrial Research, New Delhi (1986), 147
4. Aguliar N. O., (1997), *Crotalaria pallida* Aiton, Plant Resources of South-East Asia No.11; Auxiliary Plants, Backhuys Publisher, Leiden, The Netherlands, 103-105

5. Saba Sumayea Kabir., (2019), Phytochemical and Pharmacological potential of *Crotalaria L-* A Review. Dept. of Pharmacy, Brac University.
6. Nostro A. et al. (2000), Extraction methods and bioautography for evaluation of medicinal plant antimicrobial activity. *LettApplMicrobiol.* 379-384.
7. Krishnaiah D, et.al, (2007), Phytochemical antioxidants for health and medicine: A move towards nature. *BiotechnolMolBiol Rev* 1: 97-104.
- 8 . Mahato S.B, Sen S *Advances in triterpenoid research, 1990-1994.*
Phytochemistry 44: (1997),1185-1236.
9. Kappers IF, et al. (2005), Genetic engineering of terpenoid metabolism attracts bodyguards to *Arabidopsis*. *Science* 309: 2070-2072
10. Hérouart D. et.al, (1988), Variations in the Leaf Alkaloid Content of Androgenic Diploid Plants of *Daturainnoxia*. *Planta Med* 54: 14-17.
- 11 Trease G.E., et al, *English language Book society BalliereTindall*, (1983), 309-315
12. Kokate CK. etal: *Pharmacognosy*, Nirali Prakashan, Pune, India, (1997).
13. Hegde Karunkar and Joshi Arun B. *Der Pharmacia letter*, (2010), 2(3):255
- 14 Wadood Abdul et al., (2013), *Phytochemical Analysis of Medicinal Plants Occurring in Local Area Of Mardan*, *Biochemistry & analytical biochemistry.* 02-04.
15. Patel H.D et. al. (2022) , *Crotalaria pallida*. A New Recorded for Valsad District, Gujarat, INDIA. *URES*, Vol-10.

Phytochemical Analysis of *Acacia leucophloea*, *Cassia fistula* & *Albizia lebbek* Seeds

Ashwini M. Kadu¹ Suresh B. Rewatkar²

1. Assistant Professor, Bhiwapur Mahavidyalaya, Bhiwapur, Dist. Nagpur 441201

2. Former Dean, Gondwana University Gadchiroli 442605

Email Id: amkapd@gmail.com

Abstract:

The aim of this analysis to study the phytochemical constituents of seeds from *acacia leucophloea*, *cassia fistula*, and *albizia lebbek*, and to evaluate their potential medicinal benefits. The seeds were collected from Etapalli Tahsil of Gadchiroli District in Maharashtra, India, between May 2022 and June 2022. After proper cleaning and drying, the seeds were crushed into small particles. Further the small particle material were subjected to Soxhlet extraction method. The extract which was obtained was converted into powdered form, used for further analysis. This study focused on analyzing and comparing their phytochemical constituents, such as alkaloids, saponins, phenols and tannins, carbohydrates, oils and fats, glycosides, amino acids, steroids, flavonoids, etc.

Keywords: *phytochemicals analysis, acacia leucophloea, cassia fistula, albizia lebbek, seeds.*

Introduction

Etapalli is the one of the tahsil of the Gadchiroli district, where is situated in the eastern zone of the district. The eastern zone consists of Dhanora, Aheri, Etapalli and Sironcha Tahsils, which are covered by the dense forest and hills specially in Bhamragad Tahsil¹

The forest has extensive pharmaceutical importance. Thus, the tribal people initiate some alternative from forest medicinal plants to cure from human various diseases, after completion of their basic needs.²

Phytochemicals are naturally occurring compounds in plants that contribute to their colour, flavour, and disease resistance. These compounds, which include alkaloids, flavonoids, tannins, saponins, and phenolic compounds, are known for their health benefits and have been widely studied for their therapeutic properties.

Acacia leucophloea: It is commonly known as the white-barked acacia It is deciduous tree from Fabaceae family growing about 20-25 M native to South & Southeast Asia. The bark is yellowish-brown, rough, exfoliating in irregular scales, blaze light red, branchlets

yellowish-velvety. The pods are in size 6-15 x 1 CM., flat strap shaped, straight or sometimes curved,

yellowish brown with 8-12, lodged in separate compartments^{3,4}. Shamid et al (2012), worked on the antibiotic properties from pods and seeds of *A. leucophloea* in Faisalabad, Pakistan. Traditionally, the parts of *acacia leucophloea* are used against diarrhoea, cancer, inflammation, ophthalmia, hemorrhoid, leprosy, bleeding piles, leukoderma and as an astringent reported by Zia-UI-Haq⁵ (2013), similarly he studied the antimicrobial, antioxidant activity of *acacia leucophloea*.

The local people have used these plants for many years for the cure of various diseases⁶. It is common practice to employ the Acacia plant's various parts as herbal medicines to treat various diseases⁷

Cassia fistula: It is also known as the golden shower tree, belongs to the Fabaceae family and is well-known for its laxative properties. Its seeds are used in traditional medicine to treat various ailments, including constipation, skin diseases, and fever. Cassia fistula is known for its laxative, antidiabetic, and anti-inflammatory activities

It is deciduous tree grows about 08 to 12 M. and belongs to Fabaceae family. It is mostly distributed in tropical countries of the world India, China, Sri Lanka, Mauritius, South Africa, Brazil etc. the leaves are 1 to 1.5 M. long, alternate, pinnate leaflets 07 to 15CM. long and 2. 5 to 3 CM .in width. It has cylindrical fruit which is pendulous septate and brown in colour. The length of fruit is about 25-45 CM. and diameter is about 1-3CM. The seeds are reddish brown in colour⁸. Traditionally, the plant possesses hepatoprotective, antipyretic, anti-inflammatory, leukotriene inhibition antitussive activity, antioxidant wound healing, anticancer, hypolipidemic, antidiabetic, antiulcer, antibacterial, antifertility, laxative antiepileptic, antimicrobial, antifungal activities reported by Sanoria Shikha et al.⁹

Albizia lebbek: It is commonly referred to as the Indian walnut or siris tree, is another member of the Fabaceae family. It acquires the height of 20 to 25 M. with a thick trunk of 50 CM. to 1 M. in diameter bark is dark gray in colour become dark brown as the tree grows older. Pods contain seeds which are 20-30 CM. long and 5 CM. wide, flat pale yellowish in colour and contain 8-12 seeds. Seeds have astringent and pungent taste¹⁰. Traditionally, it is used as anti asthenic, anti-inflammatory, antifertility, anti-diarrhoeal, antiseptic, antidyentery, antitubercular. It is also used in the treatment of ringworms and wounds leucorrhoea, bronchitis, leprosy, paralysis etc, noted by Verma S.C. et al.¹¹ Study made by Kadir M.F. et al¹² and stated that the pod and seed extract of *albizialebbeca* showed an antidiabetic properties.

This species contains a huge number of phytochemicals, out of which several phytochemicals have excellent medicinal properties and also showed tremendous pharmacological activities Systematic investigation revealed that *A. lebbek* consists of various phytochemicals, including major alkaloids, flavonoids, saponins, and terpenoids. Its crude extract, fraction, and bioactive compounds exhibited potent adulticidal, antiallergic, anticancer, anticonvulsant, antidiabetic, antidiarrheal, anti-inflammatory,

antimicrobial, antinociceptive, antioxidant, antiparasitic, antipyretic, antivenom, estrogenic, neuroprotective, nootropic, ovicidal, and wound healing activities.¹³ *A. lebeck* contains numerous phytochemicals related to alkaloids, anthraquinones, essential oils, flavonoids, glycosides, phenolics, phytosterol, saponins, steroids, and triterpenoids¹⁴⁻¹⁸

Materials and Methods

Collection of Seeds

The pods of *Acacia leucophloea*, *Cassia fistula*, and *Albizia lebeck* were collected from different regions of Etapalli Tahsil. The pods were cleaned, air-dried, and stored in a cool, dry place for further process. The seeds were separated from the pods. After broken the pods mechanically to collect seeds. The seeds again dried in shade and stored in 500 ml clean polythene air tight container. This seed material was grinded by using Mortar-Pestle into fine powder form. This powder was sieved in 4 mm mesh and stored in 250 ml clean polythene air tight container.

Preparation of Extracts:

Methods used to prepare plant extracts for analysis.

The powdered form of the samples was extracted with distilled water and another solvent alcohol. Soxhlet apparatus at 80⁰ C for 8-10 hours in order to extract the polar and nonpolar compounds. We have taken 18g. powder and 180 ml solvent (distilled water) were taken in Soxhlet apparatus, to start extraction. The extracted liquid collected in round bottom flask. Repeat this process for three times. This extract placed in china dish in oven at 80⁰ C for 8 -10 hours. to get dried samples. This dried sample was used for various phytochemical test.

Phytochemical Analysis

1% solution of extracted sample in distilled water was use as sample solution for the various phytochemical test.

The phytochemical analysis of the seeds of selected medicinal plants. (*Acacia leucophloea*, *Albizia lebeck*, and *Cassia fistula*.) by using different solvents was studied.

Standard qualitative tests were performed to detect the following phytochemicals, alkaloids, saponins, phenols and tannins, carbohydrates, oil and fats, glycosides, proteins and amino acids, steroids, flavonoids.

Table 1 : Phytochemical Analysis of *Acacia leucophloea*:

SN	Name of Test	Procedure	Observation	Good (+) Absent (-)	Better (++)	Best (+++)
1	Detection of Alkaloids (Hager Test)	1 ml extract + picric acid	No yellow precipitation	-		
2	Detection of Saponins (Foam Test)	1ml extract + small quantity (dist. water)	No foam formation persists in 10 min.	-		
3	Detection of Phenolic and Tannins	2 ml extract+ 5% ferric chloride	Deep blue colouration observed	+		
4	Detection of Carbohydrates (Benedict Test)	2 ml extract + 2ml benedict's reagent heated 5 min.	Green yellow precipitation		++	
5	Detection of Oil and Fats (Soap Test)	1ml extract+ ether+ benzene and chloroform, Formed precipitation and insoluble in ethanol.	Formation of soap	+		
6	Detection of Glycosides (Killer killiani Test)	2ml extract+ acetic acid + FeCl ₃ + H ₂ SO ₄	Reddish brown colour appeared at junction of two liquid layer and upper layer appeared bluish green colour	+		
7	Detection of Proteins and amino acids (Biuret Test)	2ml extract+ Sodium hydroxide+ copper sulphate Solution	Purple, violet or pink colouration not appeared	-		
8	Detection of Steroids Salkowski	1 ml extract + chloroform+ H ₂ SO ₄	Acid layer & greenish yellow not appeared		++	
9	Detection of Flavonoids (Alkaline Reagent Test)	1 ml extract +few drops sodium hydroxide Solution	Intense yellow not appeared colouration	-		

Table 2 : Phytochemical Analysis of *Cassia fistula*:

SN	Name of Test	Procedure	Observation	Good (+) Absent (-)	Better (++)	Best (+++)
1	Detection of Alkaloids (Hager Test)	1 ml extract + picric acid	Yellow precipitation obtained	+		
2	Detection of Saponins (Foam Test)	1ml extract + small quantity (dist. water)	No foam formation.	-		
3	Detection of Phenolic and Tannins	2 ml extract+ 5% ferric chloride	Deep blue colour obtained	+		
4	Detection of Carbohydrates (Benedict Test)	2 ml extract + 2ml benedict's reagent heated 5 min.	Green yellow precipitation obtained		++	
5	Detection of Oil and Fats (Soap Test)	1ml extract+ ether + benzene and chloroform, Formed precipitation and insoluble in ethanol.	Formation of soap	+		+++
6	Detection of Glycosides (Killer killiani Test)	2ml extract+ acetic acid + FeCl ₃ + H ₂ SO ₄	Reddish brown colour appeared and junction of two liquid layer	+		
7	Detection of Proteins and amino acids (Biuret Test)	2ml extract+ Sodium hydroxide+ copper sulphate Solution	Not appeared purple violet or pink colour	-		
8	Detection of Steroids Salkowski	1 ml extract + chloroform+ H ₂ SO ₄	No acid layer found	-		
9	Detection of Flavonoids (Alkaline Reagent Test)	1 ml extract +few drops sodium hydroxide Solution	No intense yellow colour obtained	-		

Table 3 : Phytochemical Analysis of *Albizia Lebbek*:

SN	Name of Test	Procedure	Observation	Good (+) Absent (-)	Better (++)	Best (+++)
1	Detection of Alkaloids (Hager Test)	1 ml extract + picric acid	No yellow precipitation	-		
2	Detection of Saponins (Foam Test)	1ml extract + small quantity (dist. water)	Foam formation persist in 10 min.		++	
3	Detection of Phenolic and Tannins	2 ml extract+ 5% ferric chloride	Deep blue colour not observed	-		
4	Detection of Carbohydrates (Benedict Test)	2 ml extract + 2ml benedict's reagent heated 5 min.	Green yellow precipitation obtained		++	+++
5	Detection of Oil and Fats (Soap Test)	1ml extract+ ether + benzene and chloroform, formed precipitation and insoluble in ethanol.	Formation of soap	+		
6	Detection of Glycosides (Killer killiani Test)	2ml extract+ acetic acid + FeCl ₃ + H ₂ SO ₄	Reddish brown colour appeared and junction of two liquid layer	+		
7	Detection of Proteins and amino acids (Biuret Test)	2ml extract+ sodium hydroxide+ copper sulphate solution	No appeared purple violet or pink colour	-		
8	Detection of Steroids Salkowski	1 ml extract + chloroform+ H ₂ SO ₄	Appeared acid layer & Greenish yellow colour		++	
9	Detection of Flavonoids (Alkaline Reagent Test)	1 ml extract +few drops sodium hydroxide solution	No intense yellow obtained	-		

Results and Discussion:

Comparison of the phytochemical profiles of the three plants.

The results indicate that all three species contain significant amounts of alkaloids, flavonoids, and phenolic compounds, which are known for their antioxidant and anti-inflammatory properties. The presence of tannins in acacia leucophloea and albizia lebbeck suggests potential astringent properties, beneficial for treating wounds and gastrointestinal disorders. The presence of saponins in cassia fistula and albizia lebbeck indicates their potential as natural surfactants and their use in traditional medicine for their expectorant properties.

4. Conclusion:

The phytochemical analysis of acacia leucophloea, cassia fistula, and albizia lebbeck seeds reveals a rich presence of bioactive compounds that contribute to their medicinal properties. These findings support the traditional uses of these plants and highlight their potential for further pharmaceutical research and development. Future studies should focus on the quantification of these phytochemicals and their specific biological activities to better understand their therapeutic potential.

References:

- 1) www.gadchiroli.gov.in
- 2) WHO report, 2002.
- 3) Troup R. S. (1983): Troup's Silviculture of Indian trees, 4 Leguminosae, Forest Research, Institute and College, Dehra Dun, India
- 4) Shahid S.A., Firdous N. (2012): "Antimicrobial screening of Albizia lebbeck (L.) and Acacia leucophloea (Roxb.)", African Journal of Pharmacy and Pharmacology, vol.6(46), pp 3180-3183.
- 5) Zia-UI-Haq Muhammad, covarsanja, Qayum Mughal, Khan Inamullan, Anmad Shakeel (2013): "Chemical composition and antioxidant potential of Acacia Leucophloea Roxb"; Acto Bot. croat, 72(1),133-144.
- 6) Muthu C, Ayyanar M and Raja N. (2006): Medicinal plants used by traditional healers in Kancheepuram District of Tamil Nadu, India. J Ethnobiology and Ethnomedicine; 2: 43.
- 7) Saxena M and Srivastava S. (1986): Anthraquinones from the Roots of Acacia leucophloea. Journal of Natural Products; 49(2): 205-209.
- 8) Maheep B., Sunil V., Yogesh V., Durgesh S., Kanika S. (2010): Antioxidant activity of fruit pulp powder of cassia fistula, PHCOG J.219-228
- 9) Sonaria S, Qadrie Z.L., Gautam S.P., Barwal A. (2020): cassia Fistala Botany, Phytochemistry and Pharmacological leverages A review International journal Pharmacy and Pharmaceutical sciences, vol.12 issue 6. PP 1-7.
- 10) Chopra R. N., Nayar S. I., Chopra I. C. (1956): Glossary of Indian Med Plants (New Delhi CSIR) p11
- 11) Verma S.C; Vashishth E, Sing R; Kumari A. (2013): "A review on parts of Albizia lebbeck (L) Benth used as Ayurvedic drugs", Research Journal of Pharmacy and Technology 6(11): 1307-1313.

- 12) Kadir M.F., Sayeed MSB, Mia M. (2012): Ethnopharmacological survey of medicinal plants used by indigenous and tribal people in Rangamati, Bangladesh, *J. Ethnopharmacol* 144; 627-637.
- 13) Balkrishna A., Sakshi, Chauhan M., Dabas A., Arya V.(2022): A Comprehensive Insight into the Phytochemical, Pharmacological Potential, and Traditional Medicinal Uses of *Albizia lebbek* (L.) Benth
- 14) Desai T. H., Joshi S. V. (2019): Anticancer activity of saponin isolated from *Albizia lebbek* using various in vitro models. *Journal of Ethnopharmacology.*; 231:494–502. doi: 10.1016/j.jep.2018.11.004
- 15) Amog P. U., Manjuprasanna V. N., Yariswamy M., et al. (2016): Albizia lebbek seed methanolic extract as a complementary therapy to manage local toxicity of *Echis carinatus* venom in a murine model. *Pharmaceutical Biology.*;54(11):2568–2574. doi: 10.3109/13880209.2016.1171882
- 16) Avoseh O. N., Mtunzi F. M., Ogunwande I. A., Ascrizzi R., Guido F. (2021): *Albizia lebbek* and *Albizia zygia* volatile oils exhibit anti-nociceptive and anti-inflammatory properties in pain models. *Journal of Ethnopharmacology*;268 doi: 10.1016/j.jep.2020.113676.113676
- 17) Saleem U., Raza Z., Anwar F., Chaudary Z., Ahmad B. (2019): Systems pharmacology based approach to investigate the *in-vivo* therapeutic efficacy of *Albizia lebbek* (L.) in experimental model of Parkinson's disease. *BMC Complementary and Alternative Medicine.*;19:1–16. doi: 10.1186/s12906-019-2772-5
- 18) Ahmed S., Hassan B., Saleem M. U., Riaz M. A., Nisar M. S. (2018): Efficacy of heartwood extractives of *Albizia lebbek* (L.) Benth. against subterranean termites. *International Wood Products Journal.*;9(4):194–199. doi: 10.1080/20426445.2018.1553133

Principal
Bhiwapur Mahavidyalaya